

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊՐՈՔԼԵՄՆԵՐ

ԹՈՐՈՍ ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆԻ 120-ԱՄՅԱԿԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ
ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՍՏԱՇՐՋԱՆ

ԶեկուիցոՒՄՆԵՐԻ ԹԵԶԵՐ

Երևան-Լենինական, 22—25 հոկտեմբերի 1984 թ.

ПРОБЛЕМЫ АРХИТЕКТУРЫ АРМЕНИИ

РЕСПУБЛИКАНСКАЯ НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ,
ПОСВЯЩЕННАЯ 120-ЛЕТИЮ ТОРОСА ТОРАМАНЯНА

ТЕЗИСЫ ДОКЛАДОВ

Ереван—Ленинакан, 22—25 октября 1984 года

ԵՐԵՎԱՆ—1984—ԵՐԵՎԱՆ

ՀԱՅԱՆ ԳԱ ԱՐՎԵՍՏԻ ԽՆՍԻՏՈՒՏ

ՀԱՅԱՆ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻՆ ԱՌԸՆԹԵՐ ԳԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԵՎ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱԳԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ԳԱՀԳԱՄԱՆ ԵՎ
ՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ՎՈՐՁՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԱՆԱՆ ԺԱՐՏԱՐԱԳԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱՐԼԵՄՆԵՐ

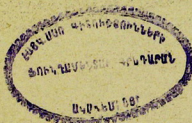
ՀԱՐԱԳԵՏԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՍՏԱԵՐՔԱՆ՝ ՆՎԻՐՎԱՆ
ՔՈՐՈՍ ՔՈՐԱՄԱՆԹԱՆԻ ԵՆԴԴԵԱՆ 120-ԱՄԹԱԿԻՆ

ԶԵԿՈՒԹՈՒՄՆԵՐԻ ՔԵԶԵՐ

Նրևան - Լենինական, 22-25 փետրվարի 1964 թ.

A $\frac{II}{72014}$

Նրևան - 1964

Խմբագիրներ

Վ. Հ. Նազարյան, Ս. Ս. Մանուկյան

ՀՍՍՀ Միևիսարների խորհրդին առընթեր
գաղափարային և կուլտուրայի հուշարձաննե-
րի պահպանման ու օգտագործման վարչություն
Նրան

ՔՈՒԼԱՅԻ ԳԵՐԵՋՄԱՆԱՏԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Ջուղայի գերեզմանատունը հաղարյան քաղաքից մնացած մի հուշարձան-
խումբ է, խաչքարերի մի խնամական կիսավեր շենք, որն իր ընդարձակու-
թյամբ, խաչքարերի թվաքանակությամբ և կառուցելու ժամանակ մի թանկեղծ երե-
վույթ է, մարտարազնական, քաղաքական արվեստի մի հիասքանչ թան-
գարան: Այս գերեզմանատունը մեզ հասած հայկական ամենամեծ գերեզմանաու-
նն է: Ջուղայի տեղահանությունից հետո, 1648 թ. մահաբեր հոգեվարձիկից հետո
դժբաղդի միջոցով Ջուղայով, արձանագրել է, որ այստեղ կանգուն են
եղել 10 հազար լավ պահպանված խաչքարեր: 1971 և 1973 թթ. մեր հաշվում-
ներով Ջուղայի գերեզմանատանը մնացել էր ընդամենը 2707 միավոր խաչքար:
Խաչքարերից բացի այստեղ պահպանվել են նաև հազարից ավելի քանդակագործ
ու խոյածե, ինչպես նաև երկրից կազմությամբ տաղանթներ:

Ջուղա քաղաքի տարածքում պահպանված եկեղեցիների ու մանկավարժական
գերեզմանատաներում և այլ մասերում հաշվվում են շուրջ 250 այլ խաչ-
քարեր: Այս ամենից բացի, ինչպես քաղաքի զվարճող, այնպես էլ եկեղեցիներ-
ի շուրջը գտնվող գերեզմանատաներում արդեն հույի մեջ թաղված ու կոտորա-
ված խաչքարերի ու խոյածե տաղանթների թիվը մոտավոր հաշվումներով մնե-
ցում է 400-ից:

Ջուղայի խաչքարերի ամենավաղ շրջանի հուշարձանները թվագրվում են
9-15-րդ դարերով: 16-րդ դ. կեսերից մինչև 1605 թ. այստեղ հասել է իր
ծաղկման շրջանին: Աստիճաբար նրանց թիվը, ժանրային նաև բազմազան դար-
ձացանքներով ու բարձրագույններով, արտահայտիչ ու դիմադրող խորացնե-
ղանքներով, բոլորովին վիճաբանությամբ, քարի գեղարվեստական մշակման ճարտ-
արական Ջուղայի խաչքարերը ամենամեծի տեղ ունեն ոչ միայն հայկական,
այլև համաշխարհային քանդակագործական արվեստում և եզրագծային են հայ-
կական արվեստի մեծագույն հաջողություն խաչքարերի գործարարական արժանե-
քները:

Ջուղայի խաչքարերի արվեստը, նրանց ամբողջական սյուլետները հայ ժո-
ղովրդի մշակութային հասկացած 15-17-րդ դդ. մշակութային կյանքի խո-

տուև և պատկերավոր վավերագրերն են: Գեղարվեստական բարձր վարպետությունը վերաբերում է նաև իրարատարության, ուսելիսպարեն քանակական աշխատանքները իր ներքին վնաս կատարողականի և անցյալի պատմական իրականությունը մշակողների վերաբերման շնորհիվ կարևոր և անփոխարինելի նյութ է ընձեռում միջնադարյան Հայաստանի քաղաքային կյանքի ու կենցաղի ուսումնասիրման համար:

Բ.Ն.ԱՌԱՐԱՆՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ և ազգագրության
ինստիտուտ
Երևան

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԻՆ /ԱՆՏԻԿ/ ԴԱՐԱՄԱՐԱՆԻ
ԾԱՐԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՌԵՍՏԱՐԱՎԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌՅԻՎ

1. Հայաստանի հին /անտիկ/ դարաշրջանի մարտարապետության ուսումնասիրությունը մնում է հայ ժողովրդի մարտարապետական ժառանգության համակարգը նվազ ուսումնասիրված բնագավառը:

Ժառանգարողների ուշագրությունն արժանացել էր Գառնիի անտիկ փայտամարը, որը հետազոտվում հանդիսացավ Ն.Թ.Մանուկ, Կ.Կ.Ռոմանովի, Ն.Գ. Բուրնաթյանի, Թ.Թորամանյանի, Ն.Մ.Տոկարսկու, Կ.Վ.Տրևերի ուսումնասիրության արդյունքներ:

2. Հին Հայաստանի մարտարապետական հուշարձանների ուսումնասիրության նոր շրջանը կապված է Գառնիի ամրոցի պեղումների և մարտարապետ Ա.Ա.Սահինյանի աշխատանքների, որը տարիների արդյունավետ աշխատանքները Գառնիի մարտարապետական համալիրի ուսումնասիրության զործում, որին նվիրված է հեղինակի կապիտալ աշխատությունը:

3. Հաջորդ խոշոր քայլը հին Հայաստանի մարտարապետության ուսումնասիրության մանկագրի հանդիսացան Արմավիրի, մանավանդ Արտաշատի պեղումները, որոնց շնորհիվ երևան են եկել հին Հայաստանի մարտարապետության պատմության զգալի նորություններ, համապատասխան քաղաքաշինական արվեստի և շինարարական տեխնիկայի վերաբերյալ:

4. Հին Հայաստանի մարտարապետության ուսումնասիրությունն աստիճանաբար ծավալվում է՝ հնագիտական պեղումներով հայտնաբերվող նորանոր հուշարձանների ընդգրկման շնորհիվ:

Կ.Վ. ՔԱԼՅԱՆ

ՀԱՅԷ ՄԻՆԻՍՏԵՐՆԵՐԻ ԽՈՐհՐԴԻՆ ԾՈՂՆՔԻՆ
ԿԱԾՄՈՒԹՅԱՆ և ԿՈՒԼՏՈՒՐՄԻ ԴՈՒՇԱՐԺԱՆ-
ՆԵՐԻ ԿԱՆԿԱՆՄԱՆ ՈՒ ՕԳԱՏԱԳՈՐԾՄԱՆ

ՎԵՐԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԽԱՆ

ԶԱՂԱՔԻ ԿԱՏՄԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀԿԱՆՄԱՆ

ԽՆԻԻՐԸ

ԼԵՆԻՆԱԿԱՆԻ և ԵՐԽԱՆԻ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐԸ

Զաղաքի կառավարան կառուցապատման հանդեպ վերաբերմունքը կրել է որոշակի փոփոխություններ: Առանձին շենք-հուշարժանների զննատանը զուտ զննարկեսական մակարդակից անցել է համաշակութային, որն իր հերթին հանգեցրել է նրան, որ քաղաքն ընկալվում է ոչ միայն իբրև ապրանքական համակարգ, այլև՝ կառավարան: Զաղաքի, կառավարան միջավայրի նկատմամբ վերաբերմունքը իբրև ընդհանուր համաշակութային երևույթի, մարտաբազմական գիտությունը և պրակտիկան հասցրել են նոր մակարդակի, ուր գլխավոր դերը հասկացվում է ոչ թե առանձին շինություն-հուշարժաններին, այլ քաղաքների կառավարան միջավայրը կազմող քաղաքաշինական համակարգ-հուշարժաններին: Վերջիններս ժամանակակից քաղաքում ստանում են առանձին նշանակություն: Գնի և նորի համադրության առումով:

Լենինականի և Երևանի կառավարան միջավայրերը կազմավորվել են 19-րդ դարի կեսերին: Նրանց հիմքում ընկած են երկու մարտաբազմական ավանդույթներ՝ առևտրական /կանոնավոր հասկացածում, կլասիցիզմի, էկլեկտիկայի, մոդեռնի հորինվածքային սկզբունքները և ձևերը /և առևտրական /քաղաքի: իբրև հիմնական շինանյութ, ժողովրդական բնակարանի հասկացածման սկզբունքները/: Ժամանակակից քաղաքաշինական պրոցեսները որոշակի փոփոխությունների են ենթարկել այլ քաղաքների հասկացածային համակարգերը և կանխորոշել նրանց կառավարան միջավայրերի պահպանման տարբեր սկզբունքները:

Լենինականում, ուր պահպանվել է կառավարան կառուցապատման զգալի մի զանգված /«Կոմսոյուզ» պետական կառավարան-մարտաբազմական թևադրոս-արգելոցի սահմաններում/, տարվում է միջավայրի կոմպլեքս ուղղորդող քաղաքի բոլոր ձուլակցիաների պահպանումը:

Երևանում, քաղաքի կենտրոնական մասում, «Նորի» են ունեցել հասակ-
զծային համակարգի որոշակի փոփոխություններ, որոնք հանգեցրել են պատ-
մական միջավայրի կորուստների: Այդ պայմաններում երևան եկող հին տնե-
րի պահպանման նախագծային առաջարկները բազմաբնույթ են և զուրկ ընդ-
հանրությունից:

Ձեկուցման մեջ վերլուծվում է: քաղաքների պատմական կառուցապատման
պահպանման տարբեր սկզբունքները Լենինականի և Երևանի համար կատարված
նախագծերի հիման վրա:

ՅՈՒՆԿՈՆՍՏՐԱԿՏ

Ճարտարապետություն և տնտեսություն և պատմության
կենտրոնական գիտահետազոտական ինստիտուտ
Մոսկվա

Ք.ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆԻ ՍՏԵՆԱԳՐԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ ԺԱՐՏԱՐԱԳԵՏՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԴԻՐՄԱՆ ԳՐԱԳԻՏ

Թորոս Թորամանյանի գիտական գործունեությունը ընթացել է Ռուսաս-
տանյան կայսրության նախահեղափոխական ժամանակի դժվարին պայմաններում:
Ռուսաստանի ժողովուրդների ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքը բնա-
կանորեն ուժեղացրել էր հետաքրքրությունը խոր հետազոտության և ավանդների
հետազոտման և Անդրկովկասում: Նա առաջինն էր, որ ձեռնամուխ եղավ բովան-
դակ Հայկական լեռնաշխարհում ցրված մեծ մասամբ կիսավեր և ամենին
չուսուումնափոխված մարտարապետական հուշարձանների հետազոտման գործին:

Ք.Թորամանյանին է պատկանում Հայաստանի միջնադարյան հարյուրավոր
մարտարապետական հուշարձանների, պաշտամունքային, քաղաքացիական ու պաշ-
տանական կառույցների քննության, բազմաթիվ այնպիսի եզակի և շարքային
հուշարձանների չափազանց ու չուսանկարման ծառայությունը, որոնցից շա-
տերը այժմ կորստյան են մատնվել և նկարագրությունների ու գրառիկական
պատկերների ձեռք պահպանվել են միայն նրա աշխատություններում: Նա մի
քանի մենագրություններ է գրել հայ մարտարապետության դարաշրջանի կազ-
մող այնպիսի կարևոր հուշարձանների մասին, ինչպիսիք են Ձվարթնոցը, Տե-
կորը, Էջմիածինը, գրել է նաև հիմնարար հոդվածներ՝ նվիրված մարտարա-
պետության խոշոր կոթողներին և այլ արվեստի գանազան պոռթկումային հոր-
հին:

Հին հայկական արվեստի զեղարկնառական արժանիքները բացահայտելու
ազնիվ մղումով Ք.Թորամանյանը տեղահատելի ծառայություն է մատուցել

սովետական հայազիտութեանը, հայ մարտարազեանութեան պատմութեանը, որի ուսումնասիրութեան հիմքը դրել էր մեծապատեղի գիտնականը: Ներկայումս, երբ ստեղծվել են պայմաններ արգասավոր հետազոտումների համար մշակութային այնպիսի կարևոր մարզերում, ինչպիսիք են արվեստի և մարտարազեանութեան պատմությունը, արժանի գնահատման է արժանանում նրա զործունեությունը:

Թ.Թորամանյանի աշխատությունների նշանակությունը դժվար է գերազնիացնել նաև Սովետական Հայաստանի մարտարազեանութեան զարգացման գործում: Մարտարազեանական ժառանգության մասնայականացումը և յուրացումը, որի ակունքների մոտ կանգնած էր այդ գիտնականը, միշտ սերտ կապած են ընդհանուր կուլտուր-պատմական պրոցեսի հետ, մեծապես կախողոշել են նաև Հայկական ՍՍՀ մարտարազեանութեան ուղին 1920-30-ական թթ.: Սովետական շրջանում, երբ մարտարազեանութեան ազգային գաղղոցները լիակատար հաղթողություն են ստացել զարգացնելու այն գծերը, որոնք առավել ազույն համապատասխանում են նաև ժողովրդի գեղարվեստական պահանջներին, հայ հին մարտարազեանների ժառանգությունը ընկած է Հայաստանի սովետական մասնագետների տրարարական որոնումների հիմքում: Այդ միտումը մեծապես զգալի է նաև մեր օրերում, նրանց տրազույն ստեղծագործություններում: Թ.Թորամանյանի հավաքած նզակի նյութերը էական դեր են խաղում մարտարազեանների ազգային կաղերքի դաստիարակության գործում, հաշվի առնելով հայ մարտարազեանության ավանդները:

Կ. Կ. ՊԱՆԻՍԵԱՆ
ՀՍՍՀ ԳԱ Արվեստի ինստիտուտ
Երևան

ՐԱԳԱՐՄԱՆԻ Ս.ՇՈՒՇԱՆԻԿ ԵՆԵՂԵՑԻՆ

(Կ. II)

Բազրասունյաց Հայաստանի մայրաքաղաք Բազարնի դիմաց, Աթուրյան գետի ժախ փին կանգուն է բավական լավ պահպանված ոչ մեծ, կենտրոնական գմբեթավոր ս.Շուշանիկ եկեղեցին: Տեղադրված լինելով ժայռաբլրի զագաթին և, սակայն, նրա ավերած կազմելով, հուշարժանը ցայտուն ուղղաձիգությունը առանձնանում է Աթուրյանի կիրճի գեղատեսիլ ու խառաշուշ լանջերի մեջ: Եկեղեցուն կցակառուցված են հարավ-արևմուտքից՝ քառաթորան եկեղեցի, իսկ հարավ-արևելքից՝ մի մատուռ:

Հուշարժանը, որ բարձրանում է շրջանաձև խորախորթակի վրա, կա-

ռուցված է կարմրավուն սըբառաշ տուժաքարից։ Արտաքուստ այն առանձնա-
նում է՝ երկու ծավալներով։ Վարի՝ բազմանիստ և վերևի՝ զմբեթի։ Իր հաս-
կազմային և ծավալա-առարանական հերիակներով եկեղեցին նման է Անիի մար-
տարազեական դարոցի նույնատիպ օրինակների՝ միջնաբերդի, Արուղամրենց,
Կուսանց անապատի եկեղեցիներին։ Չմբեթառակ տարածությունը շրջափակում
են հասակազույժ պլաստիկ, վեց համահավասար խորաններ, շաղապով թափ
արևելյանի, որը չափերով ավելի մեծ է։ Խորանները սեղանաձև հատվածի
որմամուկների հաշվին շրջակա խորհե են, պսակված՝ զմբեթադններով,
որոնց վրա բարձրանում են որմամուկներին ձգվող կամարները։ Այս երկ-
հարկ կառուցվածքի և առաջնայինների միջոցով իրականացված է անցումը զա-
նաձև թմբուկին, որը պսակված է կոնաձև ծածկի տակ առնվել կիսազոլանակ
զմբեթով։

Ենթի սահուն կց։ Բոված ծավալները՝ ըստ մեկնության և բարձրության,
նվազելով հիմքից դեպի զմբեթ, շեշտում են հորիզոնալ կենտրոնական շի-
նեղը։ Եկեղեցու լուսավորությունը իրականացված է վարի՝ կիսամուկ /լու-
սամուկ կա միայն արևելյան խորանում/ և վերևի՝ չուստառա /զմբեթի/ թմ-
բուկին բացված են շիրտ լուսամուկ /ծավալների հակադրությամբ։ Նախնա-
կան արևմտյան մուտքը փակված է։ Հոշարժանին կցակառուցված ջրաղբորան
եկեղեցու հետ կապի անհրաժեշտության պատճառով բացվել է նոր մուտք՝
հարավ-արևմտյան խորանից։ Այն, որ արևմտյան մուտքը եղել է նախնականը,
վկայում է նրա ավանդական ճակատումը՝ կամարակալ շրտառաք, բացվածքի
երկու կողմում կիսաշրջանաձև հատվածի որմնասյուներիով։

Վարի ծավալը, խորանների հատման անկյուններում արտաքուստ անոսված
է նուանկունաձև խորշերով, որոնք ընդգծում են հասակազմային շուրջումը։
Այս ծավալի ծածկը չի պահպանվել, սակայն ըստ ուղղաձևի կարելի է ենթա-
դրել, որ այն եղել է կոնաձև և կղմիադրածածկ զմբեթի ծածկի նման։ Վեր-
վի ծավալը՝ կոնաձև, կղմիադրածածկ տանիքի տակ առնձան զանաձև թմբուկն
է։

Հուշարժանի ղեկորառիվ հարդարանքը բավականաչափ գուսալ է։ Ներսում
սեղանաձև հատվածի որմնասյուները պսակված են բարձր, հարթ քարի տես-
քով խոյակներով։ Առաջասաններից երկուսը զարդարված են փարազիլ կիսաշր-
ջանակ զմբերով, իսկ մնացածը՝ հովհարաձև են, կազմված՝ նուանկունի ջա-
րերով։ Թվով, որ անզարդված է արտեղից և կամարաշարքերից ներքև, մշակ-
ված է մի քանի հորիզոնական արտասաններից։ Հուշարժանի արտաքին հարդա-
րանքն են կազմում ներսի քիվին նույնական զմբեթի քիվը, պարզ պարակա-
լները և արևմտյան մուտքի մնադորումը։

Պատմական Աշգրիտ ավյալներ այս եկեղեցու կառուցման մասին և շինա-

որական արժանագրություններ չեն պահանջվել: Սակայն ևս Հովհաննես Դրասխանյանները այն վկայությունը, որ Աշոտ Բ Երկաթ Բագրատունին զուգահեռվում /914/ տնտիշպետ Կառուցել է ևոր եկեղեցի: Մեր կարծիքով, պատմիչի վկայությունը վերաբերում է այս հուշարժանին, որի մարտարապետական-զինարվեստական առանձնահատկությունները բնորոշ են այդ ժամանակաշրջանի հայկական մարտարապետությանը:

ՅԱ.Ք. ԴԱՆԵԵԿԻՉ

ՈՒՍՍԶ ԳԱ Ազգագրության և զինարվեստական արհեստագործության թանգարան
Լիով

ՈՒԵՐԱՆԱԾԻ ՄԻՋԱՆԱՐՅԱՆ ԲԱՐԱՐՆԵՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՍՏԱՆԵՐԸ

1. Ուկրաինայում հայկական բնակավայրերի մարտարապետության և շինարարության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հետազոտողների զրավել են մոտումենտալ մարտարապետության առաջին հերթին պաշտամունքային հուշարժանները: Միայն վերջերս են ուսումնասիրության առարկա դառնում քաղաքացիական շինարարությունը՝ ինչպես առանձին լեռնակները, այնպես էլ թաղամասերը՝ ամբողջությամբ:

2. Սոցիոսեղագրական իմաստով հայկական առանձին թաղամասերը եղել են Ուկրաինայի ավելի քան 20 քաղաքներում, նրանց մեծ մասում մինչև այժմ պահպանվել են 16-18-րդ դդ. կառուցապատված թաղամասերի մնացորդներ: Խորհուրդ աղբյուրներ են նաև պահպանվել և քարտեզագրական նյութերը, զուգորդ փաստաթղթերը /անշարժ ունեցվածքի գույքացուցակները/, հուշագրությունները /17-19-րդ դդ. թաղամասերի նկարագրությունները/, տեղական ցանկեր:

3. Թաղամասերի տիպաբանությունը արտացոլում է այնպիսի արտամարտարապետական գործոններ, ինչպիսիք են համայնքների իրավական ստատուսը, որոնք տարածակետորեն սահմանափակվում էին քաղաքային ինքնավարության կամ թագավորական իշխանության կողմից: Ցորբեր կերպ է ձևավորվել թաղամասերի կառուցվածքը՝ կամ ամրացված քաղաքի սահմաններում, կամ նրա արվարձաններում:

4. Թաղամասի օգտին առերեքսկը /օր. նամենց Գոգուսկը, Յազև-

վեցը/ իրենից ներկայացնում է տեղադրության համեմատ բավականաչափ խիստ կառուցապատված մի քանի փողոց՝ մեկ, երկու կամ երեւո՛ն երեք հարկանի տներով, առանձին հայկական շուկայական հրապարակով, մի՛ կամ երկու դո-մինանտներով՝ դրյակածն զանգակատուն ունեցող եկեղեցիով և ինքնավարու-թյան շենքով /ոստուշայով/: Ազնվականների նրբամաշակ աները տեղաբաշխ-վում էին սովորաբար շուկայական հրապարակի մոտ: Կառուցապատումից ազատ տարածքում գտնվում էին բանջարանոցները, գերեզմանոցը: Հասարակական օր-դի կառուցվածքներից էին բաղնիքները, շրտոնները: Տնրիտորիալ նկատելի սահմանափակումներով հանդերձ /էվով/, քաղաքը կազմված էր մեկ-երկու փողոցներից՝ եկեղեցու միակ դոմինանտով: Քաղաքսի թաղադրիչ մասը կարե-լի է համարել նրան հարող քաղաքային պարիսպների հատվածը՝ աշտարակներով ու դարպասներով, որոնք համար պահպանում էին "հայկական" տնունը /Ծագ-լովեց, Կամենեց-Պոդոլսկ/:

Տ. Այն քաղաքների համար, որոնք չունեին միջնադարյան խիստ սահմանա-փակումներ, բնորոշ էին արևելյան օրդի կառույցների պահպանումը - պա-րըսպփակ բակերում գտնվող միհարկանի տներ /օր. Մոզիլյով-Պոդոլսկ, Ստոդոլնիցա/: Այն դեպքերում, երբ հայերին թերևս արվում էին կառուց-ման համար տերիտորիա ընտրելու իրավունք, նրանք գերադասում էին Հայաս-տանի ոեկիե՛ծը հիշեցնող տեղանքը, փողոցներն ու կառույցները տեղադրելով դարավանդներով լեռների ու բլուրների լանջերին /Կամենեց-Պոդոլսկ, Մո-զիլյով-Պոդոլսկ, Յագլովեց, Լվովի հայկական արվարժանը/: Հայ մարտաբա-ղետության ավանդները պահպանել են նաև քառի քանակագործման մարզում, որ ներքին և արտաքին հարգարման սիրված միջոց էր:

Ա. Կ. ՄԱՐԳԱՆ

Երևաննախագիծ

ՀԱՅ ՄԱՐԶԱՐԱԳԵՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՄԻՐՈՒԹՅԱՆ ՆՆՏՐՈՆՆԵՐԸ ԱՐՏԱՍԱՀԱՆՈՒՄ

Հայկական արվեստի շուրջ տառջացած հայ և օտար գիտնականների գործ-նական կազերի պատմությունը, մեր դարի սկզբից արդեն, ունի իր ավան-գույթները: Հիշեմ Մառին, Թորամանյանին, Լիսիցյանին, Տոկարսկուին, Օր-բելուին: 1913-ին Թ.Թորամանյանի նախածնունդյամբ, Գ.Սարժիզովսկու հե-շիմակությամբ և Վիեննայի Միլիթարյանների մասնակցությամբ դրվեց համա-

գործակցության այն հիմքը, որի նպատակն էր ուսումնասիրել միջնադարի
հայ մարտաբանությունը: Վիեննայի համալսարանի արվեստի պատմության
ինստիտուտում ստեղծվեց հայկական արվեստի բաժին, իսկ համագործակցու-
թյան մենագույնն արդյունքը եղավ Սարգիզովսկու 1918-ին լույս ընծայած՝
"Հայերի մարտաբանությունը և նվիրումը" մենագրությունը:

Երեսնական թվականներին Ք.Թումանյանի նախաձեռնությամբ և Փարիզի
Սորբոնի պրոֆ. Հ.Ֆոսիյոնի և Գ.Բալարուշայիսի համագործակցության ար-
դյունքը եղավ վերջինիս "Համալոկ կամարների համակարգը և Հայաստանը"
գիրքը, որը լույս տեսավ 1936-ին Փարիզում: Ֆոսիյոնը իր 1947-ին հրա-
տարակած "Ռոմանական արվեստը" աշխատության մեջ, արձագանքելով Բալարու-
շայիսի դրույթներին, ընդունեց զոթական շիւերի կազմավորման մեջ Հա-
յաստանում մշակված համալոկ կամարների համակարգի ազդեցությունը:

Մշակութային կապերի ընդլայնման գործում նպաստավոր եղավ 1966-ը
այն իմաստով, որ Հոռում և Միլանում ստեղծվեցին հայ մարտաբանության
ուսումնասիրության կենտրոններ: Առաջինը դեկավարում է Օթո. Պոլո
Էռլենտն և նախագես կապած էր Հոռմի համալսարանի արվեստի պատմության
ինստիտուտին, Միլանի կենտրոնը մինչդեռ դեկավարում է Օթո. Ա.Ալբրե-
նովսկուն և նա էլ սկզբնական շրջանում կից էր Միլանի գլխավորնիկական
հումանիտար գիտությունների ինստիտուտին: Երկու կենտրոններն էլ,
որոնք հետագայում դարձան առկա, համագործակցում են ՀՄՄՀ ԳԱ Արվեստի
ինստիտուտի հետ, Միլանի կենտրոնը կապեր է հաստատել նաև Դանիայի
Վարհուսի գիտաժողով 1982/, Հոլանդիայի, Բելգիայի, Իրանի, ԱՄՆ-ի և
իհարկե, նաև Խաղիայի արքեպիսկոպոսների՝ Տուրինի, Վենետիկի, Բոլո-
նիայի, Պիզայի, Բարիի, Լեչչեի համալսարանների և գիտական հաստատու-
թյունների հետ:

Խաղացի գիտականների նպատակը եղած է առաջին հերթին տեղում ծանո-
թանալ հայկական հուշարձանների հետ, դրանք լուսաբանել և շահագործել,
հավաքել և ի մի բերել նաև պատմական բոլոր նյութերը հացերեն և օտար
լեզուներով հրատարակած: Այդ նպատակով նրանք կազմակերպել են գիտա-
շավներ դեպի Սովետական Հայաստան, այցելել են նաև պատմական Հայաստանի
աթրքեր վայրերը Թուրքիայում և Իրանում, պարբերաբար հրատարակել են
հայ մարտաբանությանը վերաբերող ուսումնասիրություններ: Դա՛ված
ծրագրի համաձայն, Հոռմի կենտրոնը հրատարակել է 6 գիրք, իսկ Միլանինը՝
36, կազմակերպել են շրջիկ ցուցահանդեսներ, դասախոսություններ, հայկա-
կան արվեստին նվիրված միջազգային սխաղդիումներ Խաղիայում և Երե-
վանում: Երկու կենտրոններն էլ ձեռք բերած հեղինակության և արխիվային
հարուստ նյութերի շնորհիվ դարձել են հայ և օտար մասնագետների համա-

խմբման և աշխատանքի վայր :

1969-ը նշանավորվեց երկու հուշարժանների հայտնաբերումով. մեկը՝ Զորադիրի սրբ. էջմիածինը, Հոռմի գիտնականների կողմից, մյուսը՝ Արծ-վաքների եկեղեցին, որը հայտնաբերել են թիերի ամուսինները. երկու կա-ռույցներն էլ գտնվում են Վասպուրականում :

Իրաւում գտնվող հայկական քնակավայրերի, եկեղեցիների և վանքերի նկարագրութունը ի մի բերելու նպատակով Ալազո-նովել լոյի աշխատա-խումբը եղել է իրանում : Արդյունքը՝ բազմաթուր զրքեր՝ որոնցից առա-ջում լույս են տեսել երեքը : Եզակի նշանակութուն ունի նաև 1976-ին լույս տեսած Հ.Հսկենքեմբերի հայկական Կիլիկիայի բերդաշինութայան ու ամրոցաշինութայանը նվիրված ծավալուն աշխատութունը, որ ինքնին նոր խոսք է այս քնակավայրում, Հարկ եմ համարում նշել նաև Ասիենի մարտաբա-ղանական Ֆակուլտետին ներկայացված դոկտորական աշխատութունները, որոնք վերաբերվում են հայ միջնադարի մարտաբաղանութայանը, հելիսակնե-րը են՝ Ա.Բերկյան, Ա.Հաղնազարյան և Հ.Հոթրիստեր : Խարեւոր է նաև թիե-րի ամուսինների գործունեութունը, որոնց հիմնական թեման Վասպուրա-կանն է, և եթե այսօր այդ մարտաբաղանութունը ներկայացված է տպագիր հատորներով, ապա շնորհիվ թիերիների անշահախղիւր աշխատանքի :

Ա.Խ.ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ

Գուլիսեթնիկական ինստիտուտ
Երևան

ԹՈՐՈՍ ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ
ՃԱՐՏԱՐԸ ԳԵՏՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՐԱՍՈՒՐՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ԶԱՆԻ
ՀԱՐՑԵՐ

Միջնադարյան Հայաստանի մարտաբաղանութայան ժամանակակից ուսումնա-սիրողները նշանակալից ավանդ են ներդրել ֆեոդալական Հայաստանի քաղա-քաշինութայան և մարտաբաղանութայան բազմաթիվ հարցերի լուծման և իմաստա-վորման գործում : Ասկայն նշված ժամանակի հայ մարտաբաղանութայան պատմու-թյան մի քանի հարցեր, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի կերպով դրվեցին հայկական մարտաբաղանութայան գիտական ուսումնասիրութայան հիմնադիր՝ Թո-րոս Թորամանյանի կողմից, մինչև այժմ չեն գտել անհրաժեշտ լուսաբա-նում : Դրանց թվում են. 1/ Բերդային մարտաբաղանութայան մենագրական հե-

ազգոթութիւնը. 2/ Պաշտամունքային ծարարապետութեան մի շարք հանգուցային հուշարձանների /Յալիւի մայր տաճար, Մաստրա, Արթիկ, Արուժ/, ուսումնասիրութիւնը. 3/ Հիշատակարանային ծարարապետութեան ինքնուրույն ճյուղի՝ խաչքարերի լուսաբանումը. 4/ Գերեզմանային ծարարապետութեան հետազոտութեան հարցերը. 5/ Թվագրված հուշարձանները պահանջում են իրենց մենագրական լուսաբանումը, բաղդատված ըստ ծարարապետութեան բնագավառների և խիստ ըստ դարերի. 6/ Իր լուծմանն է սպասում նաև հայկական ծարարապետութեան բոլոր բնագավառների հուշարձանների զարդարվածքի ուսումնասիրութեան հարցը: Դժվար չէ պատկերացնել, որ այս հարցի էութեան ամբողջական ըմբռնումը բացառապէս է խորհրդանշական, գեղարվեստական, տեխնիկական և՛ այլ բնութիւն բազմաթիւ տեսանկյուններ. 7/ Ոչ պակաս արժեք ունի հայկական ծարարապետութեան ուսումնասիրութեան, զլխավորապէս եկեղեցական կառույցների համար նրանց զմբեթաշինութեան հարցը. 8/ Խոսկածից վեր է, որ խոր ուսումնասիրութիւն է պահանջում Հայաստանի /առանձնապէս վաղ միջնադարյան ժամանակաշրջանի/ և Զրիստոնեական Արեւելքի ու այլ ժողովուրդների ծարարապետական հարաբերութիւնների հարցը, ինքնըստինքյան հասկանալի է՝ վերհանելով և իմաստավորելով ձեւերը, տարրերը, մանրամասները:

Գ. Ն. ԼՈՂԱՅԻՆ

Ծարարապետութեան պատմութեան և տեսութեան
 զիտահետազոտական ինստիտուտ
 Եիւ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԺԳ ՇԵՆՔԵՐԸ ՀԱՄԱԷԽԱՐՀԱՅԻՆ ԺԱՐՏԱՐԱԳԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊՈՏՏԵՐԱՅԻՆ (ԿԿ. IY, Y)

1. Ծարարապետութեան պատմութեան մեջ կենտրոնաժիգ կառույցներ համարվում են զմբեթով պսակված շինութիւնները: Դրանց կարելի է համարել նաև օրգանական ծարարապետութեան ստեղծագործութիւններ, քանի որ ներքին տարածութեան ստրուկտուրայի առանձնահատկութիւնները համապատասխան օրգանական դրսևորում են առանում ձեւերի իրկաշափութեան մեջ:

2. Որոշ պարզեցումով դրանց հատկագծային-տարածական ստրուկտուրան կարելի է բաժանել մի քանի խմբերի՝ ըստ կառուցողական համակարգի և զմբեթի տեղադրման. ա/ ուղղանկյուն /Հոմ, Գանձոն, 120-125 թթ./, բ/ վեց կամ ութ խորան ունեցող ուղղանկյուն, որոնց զմբեթը հանգչում է

որմախորշի կամարների վրա, իսկ գմբեթի ծանրութունը բաշխվում է խորանների հանդիպման վեց կամ ութ կետերում /Անի, Աբուղամրենց եկեղեցի, 10-րդ դ., Եզվարդ, Զորավոր եկեղեցի, 7-րդ դ. երկրորդ կես/։
զ/ խաչածև առնարներ, որոնք գմբեթը կրում են հարթ կամ սփերիկ առագաստների կամարների վրա /Աշտարակ, Կարմրավոր եկեղեցի, 7-րդ դ./։
դ/ առնարներ, որոնց ենթագմբեթային տարածությունը ներգծված է քառակուսու կամ նրան մոտ ուղղանկյան ծավալի մեջ, իսկ կամարներով միացած ութ հենասյուները կրում են գմբեթը /Էզրու, Սարգիսի եկեղեցի, 510-515 թթ., Կոստանդնուպոլիս, Սարգիսի և Բաքոսի եկեղեցի, 524 թ./։ Վերջինիս հասակագիծը քարղացված է հենասյուների միջև ութ խորաններով։ Ռավեննայի մաս Վիտալե եկեղեցում /547 թ./ ենթագմբեթային տարածությունը ներգծված է ամբողջ շենքի կլոր ծավալի մեջ։ Ե/ գմբեթի տեղադրման ինքնատիպ կառուցվածքով աչքի են ընկնում Վրաստանում Զվարին և Հայաստանում Հոփխիմեն։ Նրանց առանձնահատկությունն այն է, որ գմբեթը կրում են տարածական խաչի մյուս կողմի շորս հիմնական կամարները և նրանց միջև խորշերի կամարները, ուստի գմբեթի ծանրությունը կենտրոնացված է ութ կանգնի վրա։ Անցումը դեպի Թմուկի կլոր հիմքը իրականացված է արոմանների միջոցով։

3. Հայաստանի և Վրաստանի կենտրոնածից շենքերը /Հոփխիմեն և Զվարին/ ազդել են Հունաստանում և Հին Ռուսիայում գմբեթավոր առնարների զարգացման վրա, որոնց գմբեթը հանգչում է ութ նեցուկների վրա, իսկ անցումը ենթագմբեթային քառակուսուց իրականացված է արոմանների օգնությամբ. փոկիսում Ղուկասի եկեղեցին, Նեա Մոսին Զիոս կղզում, Դոֆնիի առնարները, Աթենքի Պանագիի Լիկոդեմոն, Ինչպես նաև Կոփի Վախեռնյան Աստվածամոր տաճարը Կիևում, բոլորը՝ 11-րդ դ.։ Նշված առնարներից ամեն մեկն ունի իր առանձնահատկությունները, բայց նրանց միացում է գմբեթի տեղադրումը ութ նեցուկների վրա։ Անշուշտ Զվարիի և Հոփխիմենի մարտարադասական գաղափարները, առավել հասուն կերպով մարմնավորելով օրգանական մարտարադասության տվյալները, մեծապես իթանել են ստեղծագործական որոնումները ութ նեցուկների վրա տեղադրված գմբեթակիր առնարների մարտարադասության մարզում։

4. Ինչպեսից էլ լինեն գմբեթավոր շենքերի հասակագիծն ու տարածական կառուցվածքը, ավյալ ղեկավարման մեզ հետքերը կան է ութ նեցուկների վրա գմբեթի ծանրության տեղաբաշխման կոնստրուկտիվ գաղափարը։ Այն անշուշտ երևան է եկել Հունաստանում՝ Զվարիի և Հոփխիմենի ափսոսանքների կոնստրուկտիվ համակարգի զարգացման ուղիով, եղև սեղափոխվել է Կիև, որտեղ ինքնատիպ մեկնաբանում է ստացել։

Դիտարկված կոնստրուկտիվ գաղափարի էվոլյուցիայի վերունելությունը ցույց է տալիս, թե որքան մեծ է ձվարիի և չոխփսիմների մարտարապետների դերը համաշխարհային մարտարապետության զարգացման գործում:

Հ.Խ.ԽԱՆՔԱՆՉՅԱՆ

մարտարապետության գիտության և պատմության կենտրոնական գիտահետազոտական

ինստիտուտ

Մոսկվա

ՅԱՋԱՆԱԿՆԵՐԻ ՀԱՅԵՐԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ

ՀՈՒՇԱՐՉԱՆՆԵՐԸ

(Կ. Խ)

Յազույնների հայկական գաղութը դրական դեր է խաղացել Ռուսաստանի գաղութական հողերի կյանքում: Յազույնից քաղաքը, 1947 թ. Ռուսաստանի ՄԱԶ Ցարյուկովա գյուղ, միջնադարում դառնալի է լինի իշխանների, որոնք շահագործված լինելով տնտեսապես զարգացնելու իրենց կալվածքները, նպաստել են նրանցում հայերի բնակեցմանը:

Հայերի փոխադրումը Յազույնից պետք է լինի 15-րդ դ. վերջում - 16-րդ դ. սկզբում: 16-17-րդ դդ. սահմանագծին հայկական գաղութը հասավ առավելագույն զարգացման, երբ նա ստացավ սեփական վարչություն, իր աշխարհիկ և հոգևոր ղեկավարները, ունեցավ իր եպիսկոպոսը և արհեստավորական ցեղերը: 17-րդ դ. վերջում Թուրքերի արշավանքից հետո գաղութի կյանքը աստիճանաբար սկսեց մարել: 1740-50 թթ. այնտեղ կար լույ երեք ընտանիք, իսկ 1782 թ. այլևս ոչ ոք չկար:

Յազույնի կյանքում հայերը խաղացել են տնտեսական և մշակութային մեծ դեր: Նրա քաղաքագետներն են եղել Գալիկ Ազուխովիչը, Բոգդան Շեմերովիչը /ամենանշանավորը/, Նիխոն Սեմերովիչը: "Եսթիմների եղբայրություն" մեջ հավաքագրված հայ արհեստավորները ղեկավարվում էին 1646 թ. գրված իրենց կանոնադրությամբ, որն արտացոլում էր միջնադարյան Լեհաստանի ցեղային կազմակերպությունների ազդեցությունը: Հայկական դպրոցում դասավանդում էին քաղաքագույն կրթությամբ ուսուցիչներ, որոնք բնագրում էին նաև իրենց պիեսները: Հռչակ էին վայելում բանաստեղծները, ժողովրդի ընդօրինակողները և մանրանկարիչները: Հայերը ապրում էին գեղի լսելի կենտրոնը մոտեցող նրկու փողոցներում, այսպես կոչված "հայկական քաղաքում": Այստեղ էին համա-

կենտրոնացած նրանց բնակելի, հասարակական, առևտրական և արդյունաբերական շենքերը: Վերջիններս մեծ չէին, նախատեսված էին մանր արհեստագործական իրերի արտադրության և վաճառքի համար:

Սիմյանցից որոշ հետապնդության վրա գտնվող մեկ և երկու հարկանի բնակելի տները մեծապես բարեկարգ էին: Բաղկացած էին մի քանի սենյակներից, որոնց մեջ աչքի էին ընկնում թաղակալ նկուղների վրա կառուցված շքեղ սրահները, որոնք, ինչպես տան ծակառը, զարդաքանդակված էին: "Արքեպիսկոպոսական պալատը" աչքի էր ընկնում մշակման ծոխությամբ:

Հայերի երեսփոխանի, դատական մարմինների և "Դարիմների եղբայրության" վարչության զբաղեցրած շենքերում, աշխատանքային սենյակների մեջ աչքի էին ընկնում բազմամարդ ժողովների սրահները: Դրոպի ընդարձակ միջանցքը օգտագործվում էր բեմադրությունների համար: Հանրային քաղնիքներն ունեին կանաչ և տղամարդկանց առանձին բաժանմունքներ:

Ինքնաթիվ է "հայկական ջրհորների" համալիրը: Այն կազմված է երեք մեկուկուսի կառույցներից. երկու բաց ավազաններ և մեկ փակ կիսազետափոր թաղածածկ շինություն հասի մեջ հուշասյունով, թվագրված 1611 թ. և լատիներեն-հայերեն արձանագրությամբ:

Պաշտամունքային շինություններից սկզբում եղել են ոչ մեծ տաճարի մատուռներ, որոնք զորեղ են նաև հետագայում, 18-րդ դ. երկրորդ կեսում: 16-րդ դ. սկզբում ստեղծվել է փայտաշեն, շուրջով նաև քարաշեն եկեղեցի: Թաղաքից դուրս եղել է սբ. Գրիգորի վանքը, որը վերականգնվել է 1657 թ., բայց իրենից ինչ է ներկայացրել, հայտնի չէ:

Նրա մոտ գտնվել է Ավետան ժամատունը, կարծում ենք նաև հայ ազնվականական տոհմի մի հանգստարան - Թաղածածկ տիպի սրահ, արևելյան խորանով: Այն մոխր քանդակազարդված է եղել Գազուկեցի հայերի կառույցներիև հատուկ վերածնություն ձևերի ազդեցությամբ: Գա. Բուդո-Անտոնիևիչը մատնացույց արեց Լեհաստանի տարածքում ուշ միջնադարի համար մտորոշ հայ-լեհական արվեստի այդ տարածնակը, որ տարբեր է արևմտաեվրոպական և բյուզանդական արվեստից:

Հայկական թաղամասի կենտրոնում պահպանված Աստվածածնի եկեղեցին /1551 թ. կառույց/ պահպանում է Թաղածածկ սրահի տիպին՝ արևելյան կիսակլոր բեմախորանով, հյուսիսային խորանով և հարավային զանգակատնով: Իր հորինվածքով այն աչքի է ընկնում Հայաստանի և Լեհաստանի ու Ուկրաինայի հայկական գաղութների պաշտամունքային շենքերի շարքում: Այդ-Թասարեց ճանկված է գլանաձև լուսնետավոր թաղով, լուսնետներ կան նաև բեմախորանի թաղում: Եկեղեցին չունի հայկական հուշարձաններին հատուկ ավանդաններ բեմախորանին կից, չկան նաև արևմտաեվրոպական եկեղեցուն

ընդ որում պրեսիտերիումներ /քահանայականներ/: Նրանց փոխարեն նախ-
տեսված է ոչ մեծ մի խորան: Սրահի արևմտյան մասում եղել է փայտյա
դասիկոն, որի և աղթասրահի հրապարակը թույլ էր տալիս եկեղեցում
միաժամանակ ներկա լինել 200 մարդու, մի թիվ, որ վկայում է 16-17-րդ
դդ. սահմանագծում զարգույթի բնակչության քանակի մասին: Ենթի արա-
քին տեսքը, ինչպես Հայաստանի տաճարներինը հատկանշական է ծավալի լա-
կոնիկությունը, վերևում ընդգծված լուրջ թիվով: Այլ կերպ է ձևավոր-
ված արևմտյան մակառը իր զլխավոր մուտքով, որը մոխ գորդարված է բու-
սական-երկրաչափական մոտիվներով: Ինքնատիպ է ավելի ուշ կառուցված,
հատկապես քառակուսի զանգակատունը, որը ծառայում էր ոչ միայն ին-
քն քաղաքի պաշտպանության հրակետաներից մեկը, այլև հանդես գալիս
իբրև զեղարվեստական դոմինանտ նրա համապատկերում:

Ցազևովցի հյուսիս-արևմտյան մասում հայերի կառուցած քաղաքային
ամրությունները աչքի էին ընկնում մեծ կայունությամբ, իսկ նրանցում
զանազան "Հայկական դարպասները" /վերացվել են 1800 թ./՝ հարուստ քան-
դակազարդերով: 1860 թ. վերացված հայկական զերեզմանոցում, որ այդ
դարպասների մոտ էր, կային բազմաթիվ հուշարձաններ շիրմաքարերի օղի
կամ ուղղահայաց ծավալի տեսքով:

Ցազևովցի հայերի մարտարապետական հուշարձանները հետաքրքիր են
իրենց զեղարվեստական հնարանքներով, որոնցում արտացոլված են ոչ միայն
Հայաստանի շինարարական ավանդույթները, այլև չեմական մարտարապետու-
թյան առանձնահատկություններ, որ ստեղծել է հայկական ազգային և տե-
ղական մարտարապետական ձևերի սինթեզ:

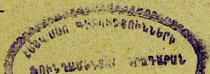
A 72014

Մ.Մ. ՀԱՍՐԱՅԱՆ
ՀՍՍՀ ԳԱ Արվեստի ինստիտուտ
Սրբան

Ուիտ ԻՆՏԵՐՆԱԴԱՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺԱՐՏԱՐԱԳԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՋԱՐԳԱՅՄԱՆ ՕՐԻՆԱԿԱՓՈԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայաստանի 17-18-րդ դդ. մարտարապետությունը, տնքավարար ուսում-
նասիրվածության պատճառով, չի ստացել իր օբյեկտիվ գնահատանը, և
այդ փուլը մասնագիտական զրականության մեջ հիմնականում դիմում է
որպես հայկական շինարվեստի անկման շրջան:

Անըսրենպատ քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական պայմանների հետևան-

քով Հայաստանում 15-16-րդ դդ. շինարարությունը համարյա կանգ էր առել: Անընդհատ պատերազմները պատճառ դարձան երկրի տնտեսության, մշակույթի, և, մասնավորապես, մարտարապետության անկմանը: Այդ ժամանակաշրջանում վերջինս զարգանում էր միայն տարբեր երկրների հայկական զաղութներում, աչքի ընկնելով ոմական մեծ բազմազանությամբ: Վրաստանում և Ղրիմում հայերի ստեղծած մարտարապետական հուշարձանները մոտ են Հայաստանի նույնատիպ կառուցվածքներին: Լեհաստանի, Ուկրաինայի, Սերբիայի, Մոլդավիայի, Ռուսաստանի հարավի հայկական զաղութների եկեղեցիների ու մոնումենտալ աշխարհիկ շենքերի մարտարապետությունը բնորոշվում է մի շարք առանձնահատկություններով, կապված տեղական բնակչության հետ ունեցած մշակութային շփումներով: Իրանական և հայկական արվեստների ինքնատիպ սինթեզով են առանձնանում նոր Զուղայի զաղթօջախի հուշարձանները: Այստեղ քրիստոնեական տաճարի հորինվածքը զուգակցվում է մահմեդական մարտարապետական ձևերի հետ, որը նոր Զուղայի շենքերը եզակի է դարձնում Արևելքի ժողովուրդների արվեստում:

17-րդ դ. սկզբից համեմատաբար բարենպաստ պայմաններ ստեղծվեցին ըստ Հայաստանում շինարարական աշխատանքների վերսկսման համար: Առկայան Հայաստանում շինարարական կյանքի ավելի քան երկդարյա հարկադիր ընդհատումը հայկական մարտարապետության զարգացման համար ծանր հեռանքներ ունեցավ: Մոռացվել և կորցվել էին նրա բազմաթիվ ավանդները: Ժամանակ և հնարավորություն չունենալով մոնումենտալ շենքերի նոր տիպերի ստեղծման համար, հայ մարտարապետները 17-18-րդ դդ. դիմեցին հայկական միջնադարյան մարտարապետության վաղազույն շրջանի՝ 4-7-րդ դդ. կառուցվածքների տիպերին: Ահա այդ պատճառով, ինչպես նաև ասիական երկու հետամնաց ձեռողական պետությունների՝ թուրքիայի և Պարսկաստանի տիրապետությամբ է բացառվում ընդհուպ մինչև 19-րդ դ. հայկական մարտարապետության զարգացման պատմության մեջ միջնադարյան շրջանի շարունակման փաստը:

Սակայն, չնայած այդ անքառենպաստ գործոններին, 17-18-րդ դդ. հայկական մարտարապետությունն իր զարգացման նախորդ փուլերի պարզ կրկնությունը չեղավ, այլ ունեցավ բավական հեռաքրքրական առանձնահատկություններ և անվիճելի նվաճումներ, որոնք արտահայտվեցին առաջին հերթին քաղաքաշինության մեջ: Դրանք են մեկ զերիշխող տարրի շուրջը համալիրների ծավալ-տարածական հորինվածքի լուծումը, անտաճի թուր շենքերի միաժամանակ կառուցումը և նրանց օրգանական մեղմ շուրջում, նրա կառուցադասումը մեկ, միասնական մասնաշաղկապով:

մով, վանք-ամրոցի հորինվածքի ստեղծումը, մոնումենտալ մարտարազետու-
թյան մեջ՝ եկեղեցական ու աշխարհիկ ավանդական շատ շենքերի ստեղծե-
զործական վերամշակումը: Այսպես, օրինակ, 17-18-րդ դդ. լայն տա-
ռում ստացավ զանգակատան բազմասյուն ոռոտողայով յարուսավոր աշտա-
րի տիպը: Փաստորեն մշակվեց զանգակատան նոր տիպ, որն էապես տարբեր-
վում էր միջնադարյան հայկական մարտարազետութայան մեջ հայտնի օրինակ-
ներից: Ձևափոխվեց նաև զավթի հորինվածքը: Եթե Արևմտյան Հայաստանում
17-18-րդ դդ. կիրառվում է զավթների քառասյուն կենարոնակազմ ավան-
դական հորինվածքը, ապա Արևելյան Հայաստանում զավթները վերածվեցին
եկեղեցիներին արևմուտքից կից եռակամար բաց կրահի:

Ուշ միջնադարի հայկական մարտարազետութայան ռեզիդենսիայի առան-
ձահատկությունները ավելի ակնառու են դաշտամունքային մարտարազե-
տության մեջ՝ երկրի որոշ զամական շրջաններ նախապատվություն էին
տալիս եկեղեցիների որոշակի փոփոխություն: Այսպես, Զառեղադում համարյա
բացառապես կառուցվում էին սրահավոր եկեղեցիներ ու նույնիսկ բազիլի-
կաններ, մինչդեռ նույն ժամանակ հարևան Նախիջևանում շինվում էին հիմ-
նականում քաղաքային զմբեթավոր բազիլիկաներ: Ուշագործ է, որ այս
զմբեթավոր եկեղեցիները կառուցվում էին տարբեր շինանյութերով, հիմ-
նական ծավալը բազալտով կամ սուժով, իսկ զմբեթը՝ ալյուրով: Երկու
տարբեր շինանյութերի օգտագործումը միևնույն կառուցվածքում նորայն
էր հայկական մարտարազետութայան մեջ: Մյուս նորամուծությունը եղավ
եռանակ բազիլիկայի երկարություն կրճատումը, որը 17-րդ դ. հանդերձ
հետաքրքրական է հայ մարտարազետութայան մեջ նախկինում չուներ ունեց-
ված զիլիկ շենքի մի տարբերակի ստեղծմանը՝ միայն մեկ դուռով մուտքով: Եթե
քողովումը վերցրած 17-18-րդ դդ. հայկական մարտարազետութայան ավան-
դը եղավ միջնադարյան Հայաստանի մարտարազետութայան նվաճումների գոհ-
պանումը և նրա հետագա զարգացումը:

Վ.Մ. ՀԱՐՈՒԹՅԱՆ
Գեղարվեստական ինստիտուտ
Երևան

ԹՈՐՈՍ ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐԽԱՆՔԸ

Այս տարի լրանում է Թորոս Թորամանյանի ծննդյան 120 է մահվան
հիսնամյակները: Տասնամյակներ են քաժտում մեզ նրա գիտական քեղմա-
վոր կյանքի տարիներից, սակայն անմալ է ու միշտ պետք է հիշատակի

հայ ժողովրդի այդ հայրենառակեր գաղակի անունը, քանզի մեծ է նրա վաստակը հայկական ճարտարապետության գիտական ուսումնասիրության մարզում, որի հիմքով ռահվիրան, հմուտ հետախույզը նա հանդիսացավ:

Ք. Թորամանյանը Հայաստան եկավ 1903 թվականին ու, դուրս գալիս հայրենի հողից, մնալով միայնակ, աշխատել, աքնել՝ մեր ժողովրդի "շաշմարհիկ բեկորները" փլատակներու և գերեզմանական փառեր հողակույտներուն տակեն ազատելով, ցույց տալ ամբողջ գիտական աշխարհին:

Իր գիտական մկրտությունը ստանալով Զվարթնոցում, մասնակցելով նրա պալումներին, չափազանցելով ու մշակելով տաճարի վերակառուցման նախագիծը, այնուհետև Ք. Թորամանյանը փոխադրվեց մեկ, ուր ակադեմիկոս Ն. Մանուկ հնագիտական արշավախմբի անդամ դարձավ ու հետազոտական մեծ աշխատանք ծավալեց Բաղրատունյաց մայրաքաղաքի, Շիրակի բարձրավանդակի, Արագածոտնի և այլ շրջանների պատմաճարտարապետական հուշարձանների ուսումնասիրության ուղղությամբ:

Իրանք էլ նրան հաջեցրին հայ ճարտարապետության ինքնուրույն զարգացման և տարրեր փուլերում նրա ունեցած հիմնական նվաճումների վերաբերյալ մի կուռ ուսմունքի մշակմանը, որով սկզբնավորվեց հայ ճարտարապետության պատմության գիտական հետազոտումը: Ք. Թորամանյանի առաջ քաշած գիտական եղանակները հեղաշրջող նշանակություն ունեցան ոչ միայն հայրենական գիտության մեջ, այլև մեծ չափով նպաստեցին, որպեսզի եվրոպական մի շարք գիտնականներ վերանայն իրենց սխալ տեսակետները հայ ճարտարապետության վերաբերյալ:

Ք. Թորամանյանի կյանքը՝ նախասովետական տարիներին գոհաբերություն էր ու կատարյալ սիրանք: Հաղթահարելով բազմաթիվ դժվարություններ ու նյութական զրկանք, նա համառորեն ու նպասակալաց, անուշ և խիստ մոլոր առաջ տարավ հայկական ճարտարապետության հետազոտությունը, հրատարակելով բազմաթիվ հոդվածներ ու աշխատություններ, որոնցում շարադրված են նրա սկզբունքորեն կարևոր դրույթները մեր ազգային ճարտարապետության առանձնահատկություններն ու զարգացման օրինաչափությունները:

Սակայն նախասովետական շրջանի անբարենպաստ պայմաններում նրա հնարավորություն չունեցավ իր հետազոտությունների բազմաթիվ տպագրվելը և արձանագրվելը ամփոփել առանձին հատորներով, մնալին ցած ու ցրվի զանազան պարբերականներում:

Միայն Հայաստանում սովետական կարգեր ստեղծվելուց հետո Թորոս

Յորամանյանի համար զործունենության լայն ասպարեզ բացվեց: Որպես հետևությունների պահպանության նորաստեղծ կոմիտեի անդամ, նա մասնակցեց հուշարժանների պահպանության զործի կազմակերպմանը և հազիտական արշավախմբերի աշխատանքներին, հիմնադրեց Հայաստանի պատմության թանգարանի մարտարադետական բաժինը: Զուգահեռաբար, նա զբաղված էր իր հետազոտությունների արդյունքները մի ծավալուն աշխատության մեջ ամփոփելով, որպիսին թերապարտ մնաց նրա վաղահաս մահվան /1934 թ./ պատճառով:

Մեծ գիտականի հիշատակը հավերժացվեց նրա "Նյութեր հայ մարտաբանության պատմության" երկու հատորների /1942, 1948 թթ./, ինչպես նաև նամակների հրատարակությամբ:

Այժմ նախադատարանովում է նրա գիտական հարուստ ժառանգության նոր, ակադեմիական հրատարակությունը՝ երեք հատորով:

Իր գիտական սխրանքով քորոս մարտաբանական կանգնեց հայ ժողովրդի պայծառ զավակների շարքը, զարժավ նրա մեծ երախտավորներից մեկը:

Ա.Բ.ՂՈՒԼՅԱՆ

Պոլիտգիտական ինստիտուտ
Երևան

ԱՐԾԱՅԻ ԵՎ ՈՐՈՆԻԲԻ ՄԵԼԻՍԱՆԱՆ ԱԳՈՐԱՆՔՆԵՐԻ

ՀՈՐԻՆԴԱԵՔԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՏՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

(ԿԼ. I)

1. Սոցիալ-քաղաքական և բնակլիմայական միատեսակ պայմաններում ուշ միջնադարյան Արցախ-Սյունիքում մեկ իջևերը և զորապետ-պարապետները իրենց նստավայր ամրոցներում ու դյուղարում կառուցել են ամրոցակերպ բնակարաններ, կամ խնչպես իրենք են անվանում շինարարական արժանագրություններում՝ ապարանքներ:

2. Ապարանքների հորինվածքը տեղական հնագույն արմատներ ունի: Նմանատիպ կառուցվածքները մասին հիշատակում են պատմիչներ Մովսես Խաղանյախյանը /7-րդ դ./ և Ստեփանոս Օրբելյանը /13-րդ դ./: Պահպանվել են խաչերի Հասան քաղաքի ինչպես իշխանի կողմից 13-րդ դ. սկզբում կառուցված դարպասի՝ ապարանք-դյակի ավերակները /զծ.1/ և Մինչև դարձ սկիզբը պահպանվում էին որոշ մալիքներ Սյունյաց Օրբելյան իշխանների դարպասները:

3. Մեկ իջևական ապարանքները հիմնականում պատկանում են 18-րդ դարին: Հնագույն կառուցվածքներից ժառանգելով պարսպաձև բակի շուրջը

խմբված քարաշեն սենյակներով համալիրի հորինվածքը, ապարանքները միա-
 ժամանակ առաւ սնունդ են առնում ժողովրդական բնակարանի կառուցողա-
 կան ավանդույթներից: Հորինվածքային ընդհանրությամբ հանդերձ՝ առ-
 բեր զբաղեցրածների ունի այդ ուղիով ստեղծված մեխիքական ապարանքի
 հիմնական տիպը՝ քարակերտ զվառանային համալիրը: Սրանք հիմնականում
 ապրեքերակում են մեկ /զծ. 2,3,4/ կամ երկու /և ավելի/ զվառանու
 ունեցող /զծ.5,6,7/ ապարանքների ու երկու դեպքում էլ կառուցվում
 էին թեք անկանքի վրա, կիսազետեափոր սենյակների ձևով: զվառանքի
 քարակերտ, երդիկավոր ծածկերը իրականացվել են զոցվող, վրանածն թաղի
 /զծ.2,3,5,6/ կամ արոմապոր զմբեթի /ութանիստ և կիսազնդային, զծ.
 4,7/ սկզբունքով: Ապարանքի պարտադիր բաժանմունքներից են նաև զոմի-
 օղաների ձևով կառուցված զանիթները՝ զվառանքի երկու կողմերից,
 որոնք որպէս կանան ունեն թողածածկ փոխառնուք-սրահ՝ լուծված մեկ կա-
 մարային բացվածքով կամ այուեակամարաշարով: Խախտանքները ծառայում
 են մեկ /զծ.2,6/, երկու /զծ.3,4/, երեք /զծ.4/ և ավելի /զծ.5,6,7/
 սենյակների: Հորինվածքային բնորոշ ապր է նաև խորշածն բաժանմուն-
 քով զանիթը /զծ.4, 8/, որը տույնդեռ ունի հազուայն փոփոխական
 /զծ.1, Հորսի մեղիքական տուն ևն/: Խոշոր համալիրներում զվառանափոր՝
 բնակելի մասի զիմաց, բազի հակառակ կողմում սովորաբար տեղադրվում
 էր "երեսաց" սրահը՝ կից սենյակներով/զծ.4,7/: Կառուցվածքների այս
 խումբը երկհարկան էր և ծառայում էր ընդունելու թյուներին, դասավա-
 րություններին, անախմբություններին համար: Բակի մի կողմում լայնա-
 կան Օսկատով զրված սենյակների հանդիպում ենք և անզվառանու համալիր-
 ներում /զծ.8/, իսկ երբեմն էլ՝ համառնված զվառանային մասի հետ
 /զծ.6/: Սրանքաց սրահի կից սենյակների նման դասավորութայն ստեղծ-
 ված ծավալային հորինվածքը մերձեցման արոշակի եզրեր ունի պարսկա-
 կան խառնական կենտրոնների պալատական շենքերի հետ /Եռլշիի և Եաքիի
 խաների, Երեանի Սարգսդի և Փանոն խանի պալատները/: Լայնական կամ եր-
 կայնական Օսկատով դեպի բազի բացվող նման ապանքի տեղական կիրառու-
 թյուն և ավանդույթների մասին են վկայում զրանց անայուն ապրեքերակնե-
 րը /Բաշեմի ապարանք, Խանտի մեղիքական տուն ևն/: Հիմնականում լի-
 նեղով քարաշեն, ապարանքներն ունեցել են նաև մասամբ /զծ.6/ կամ հիմ-
 նախնում փայտե ծածկեր /զծ.8/: զերհիւս ավանդական լուծումներ ունե-
 նալով հանդերձ անցումային է հանդիսանում քարակերտ զվառանային հա-
 մալիրներից դեպի, այսպէս կոչված, քաղաքատիպ, երկհարկան, լայն լու-
 ամուսներով, փայտե ծածկերով և գառնաձևներով քաղաքաները /զծ.9
 ևն/, որոնց անցիկը-քաղաքական տոր պայմանների շնորհիվ շուրենին պաշտ-

պատկան նշանակութիւնն և սովորաբար կառուցվում էին Գործավայրային գյուղերում:

4. Արցախ-Սյունիքի մէկ իրական ապարանքների պահպանման ավերակները և դրանց համեմատական դիտարկմամբ կառարկած մասնակի վերակազմութիւնները թույլ են տալիս որոշ պատկերացում կազմել Հայկական Լեռնաշխարհի արեւելյան պահմանում իշխանական քնակարանի զարգացման ընթացքի և օրինաչափութիւնների մասին.

ա/ Հիմնականում սերվելով ժողովրդական բնակելի տներին, ապարանքներում առաջին անգամ կազմավորվում է բազմաբաժին բնակարանի տիպը /գլխատնավոր և անգլխատուն/, Գործիւլածքային հասկացութեամբ երբեմն հասնելով կատարելութեան /գծ. 7/: Բ/ Բնակարան ամրոցները՝ ապարանքները բնակավայրերի պաշտպանական համակարգի կարևոր տղակ են և նոր տիպ բերդերի ու վանք-ամրոցների կողքին: Գ/ Ապարանքների հասկացածային ծավալատարածական Գործիւլածքի վերոհիշյալ տարրերը կառուցվածքային և ֆունկցիոնալ որոշակի աղերս ունեն միջնադարյան պատմիչների վկայութիւնների և փաստական մնացորդների հիման վրա Թորոս Թորամանյանի կախագծած արքունական և իշխանական ապարանքների բաժանմունքների հետ /տաճար, դահլիճ, սրահ, հրապարակ ևն/ և հաստատում են պաշտպան մարտադասութեան ավանդույթների կենսունակութիւնը պատմական Հայաստանի տարբեր ճահանգներում:

Ռ. Ի. ԱՄՍԵՆՈՒՅԱՆ

ՀՍՍՀ ԳԱ Պատմութեան ինստիտուտ
Արևան

"ԱՅՅԱՆ" ՏԻՒԻ ԱՄՐՈՍ-ԱՊԱՍՏԱՆԱՎԱԳՐՈՐ

(ԿԳ. 78)

Միջին դարերում Հայաստանում /և այլ երկրներում/ քաղ տեղանք ունեցող դժկարամտելի վայրերում կառուցվում էին հատուկ ամրոցներ, որոնք ծառայում էին որպէս ռազմական հեռակետեր: Նրանք իսկում էին մտնապարհները և հետևում թշնամու տեղաշարժերին, նրանց մի մասը որպէս ապաստանավայր էր ծառայում ֆեոդալին ու նրա ընտանիքին, ինչպէս նաև շրջակա գյուղաբնակչութեանը:

Համապատասխան իրենց ֆունկցիոնալ նշանակութեան, այդպիսի ամրոցները կոչվում էին "կայա՛": Սույն քաղ կարող էր նշանակել իսկողման, ամրացված հեռակետ, ապաստանավայր, ռազմակայան և այլն: Աղբյուրները

"կայան" տերմինով հիշատակում են Առան ամրոցը վասպուրականում /9-10-րդ դդ./, Խորսը 10-րդ դ. սկզբին, Բագրատունիների և Ջաթարյանների ամրոցը Աղստևի հովտում /10-13-րդ դդ./: Եղել են նաև ամրացված վանքեր, որոնք նույնպես կոչվել են "կայան" /Մաքենյաց վանքը Սյունիքում/, կամ ունեցել են առանձին ամրոց-կայան /Հաղբառ/:

Սեր կարծիքով, կայանների թվին է պատկանում նաև 10-րդ դարի սկզբին կառուցված Գեղի բերդը:

Այս բերդը, ցամոք, աղբյուրներում հիշատակվում է ընդամենը երկու անգամ: Գաամիչ Հովհաննես Դրասխանակերացին հաղորդում է, որ 925 թ. արաբ զորավար Բեշիրի հորձակման ժամանակ այս ամրոցում ապաստանել էր մեզազ զավառի բնակչությունը, իսկ Բեշիրը պարտություն էր կրել իշխան Գևորգ Մարզպետունուց: Երկրորդ անգամ բերդը հիշում է Լիբակոս Գանձակեցին Գառնիի մակառամարտի կապակցությամբ /1225 թ./, երբ ամբարեկ Խանն Ջաթարյանը, պարսկելով խորեզմշահ Ջալալ աղ-Դինից, փակվել էր Գեղի բերդում:

Այդ տեղակություններից երևում է, որ Գեղին օգտագործվել է որպես ապաստանավայր թշնամու հետապնդումների ժամանակ, այսինքն այն եղել է ամրոց-կայան: Բայց զրավոր աղբյուրների սակավությունը հնարավորություն չի տալիս ավելի հստակ պատկերացնել այս ամրոցի ձևակերպանքը՝ արդյո՞ք եղել է ֆեոդալի դղյակ, վերակացուի նստավայր, թե՞ լուս ապաստանավայր: Այդ հարցը պարզելու համար անհրաժեշտ է տեղում ծանոթանալ հուշարձանին, հաշվի առնել նրա տեղադրությունը, շրջակայքի տեղանքը:

Հին մզազ զավառը, որտեղ կառուցվել է բերդը, տարածվում էր Գեղամա բարձրավանդակի հարավարևմտյան հատվածում /այժմ՝ Արուվյանի և Արտաշատի շրջաններ/: Այստեղ՝ Գեղածորում, վանստան /այժմ՝ Խմիրգեկ/ հնավայրից 6-7 կմ. արևելք, գտնվում է Գեղի բերդը: Այն կառուցված է Ազատ գետի աջ ափին բարձրացող հսկա ժայռաբլրի հարթ զազաթին, գետից ամրոց կարելի է անցնել միայն նեղ, երկար կլորնով: Ամրոցը լավ է պահպանված, ունի բարձր պարիսպ /որոշ տեղերում 10 մ. ավելի/, բուրգեր:

Ամրոցի տեղադրությունը լեռկ ժայռերի մեջ, ճանապարհներից հեռու բարձրադիր է տնտեսական ու կենցաղային կառույցների բացակայությունը ցույց են տալիս, որ սույն կառույցը նախատեսվել է որպես հանգրվան այն դեպքերի համար, երբ որոշ ժամանակով անհրաժեշտ է եղել փակվել թշնամուց: Այս "կայան" տիպի պաշտպանական կառույց է, չնայած մեզ հասած զրավոր վկայություններում այդ տերմինով չի հիշվում:

Գնդի բերդի օրինակով երևում է, որ "կայան" ամբողջարի թվում կային այնպիսիք, որոնք աղբյուրներում անվանվում էին ոչ թե "կայան" տերմինով, այլ հատուկ անունով: Այդպիսիներից էր, օր. Արշակունիների արքունի ամրոց Արտագերսը /4-րդ դ./, Լապույաը՝ 10-րդ դ.: Այդ արումով աներև է, որ միջնադարյան Հայաստանում "կայանների թիվը ավելին է եղել, քան այժմ հայտնի է գիտությունը:

"Կայանների" միջև կարելի է նկատել ներքին տարբերակում: Նրանց մի մասը հսկել է ռազմատրամբեզիական և առևտրական ծառայությունները /այդպիսին էր Լալանը Աղստևի հովտում/, մյուսները եղել են միայն տեղա-տեղավայր և այլն: Այդ տարբերակումը որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում հայ միջնադարյան բերդաշինության ուսումնասիրության համար: Այդ կարևոր է նաև պատմաբանի համար, որը ուսումնասիրում է ամլ-յալ ռեզիդենտի պատմությունը:

Ս.Ա.ՄԱԽԼՈՎ

Ճարտարապետության տեսության և պատմության
կենտրոնական գիտահետազոտական ինստիտուտ
Մոսկվա

ՀՈՒԹՍԻՄՆԻ ՏԻՊԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՋԱՐԳԱՑՄԱՆ

ՀԱՐՑԵՐ

(նկ. VI)

Ինչպես հայտնի է, 7-րդ դարում Հայաստանում որոշակի պայմաններ ստեղծվեցին ժառանգապետության զարգացման համար: Մոտավորապես ժառանգապետության բնագավառում 7-րդ դարում կազմավորվեց զմբեթավոր կառույցների փոխոլոգիական տարածված մի ցանց, որը չի կարող զարմանք չառաջացնել իր հորինվածքային բազմազանությամբ և զեղարկեաական դեր-սևերման կատարելությամբ: Հայկական ժառանգապետության պատմության մեջ նշանակալի է Հոիփսիմեափոլ հուշարժաններ կառուցող ժառանգապետ-ների ավանդը:

Պաշտամունքային կառույցների փոլերի բյուրեղացման պրոցեսը, կառույցներ, որոնք թերևս պայմանական են եկեղեցի հաճարվում /այս-տեղ են և վկայարանները, և այլ նպատակի ծառայող հուշարժանները/ իրա-կաաացվում էին ժևաստեղծման զործոնների համակարգի հիման վրա, հաճախ անկախ կառույցների փոլոլոգիական պատկանելիություններից:

Առաջընթացը, դրսևորված մի փոլի մեջ, հաճախ տեղ էր գտնում այլ

կարգի կառույցներում և այլն: Սակայն դրա հետ միասին պահպանվում էին մի շարք առանձնահատկությունները, որոնք բնորոշ էին առանձին տիպի կառույցներին և կամ նույնիսկ հուշարձաններից մեկին:

Այսպիսով մարտարապետական ձևաառնություն մեջ նշարվող միասնականությունը պրոցեսը որոշակի կերպով համակերպվում էր առհաս շատ վարպետների բաղադրական առհասակականության հետ: Սրանում է մեր կարծիքով կիսաքանդ, հեռավոր անցյալի հետագայի վերանորոգումներով աղավաղված շատ հուշարձանների մեկնաբանության /վերակազմության/ բարդությունը:

Թայց և այնպես համեմատաբար լավ պահպանված հուշարձանների առավել բնորոշ գծերի վերլուծությունը, նրանց զարգացման ընդհանուր հատկանիշների բացահայտումը հնարավոր է դարձնում թեկուզ որոշ սահմաններում հայտնաբերել այն առանձնահատկությունները, որոնք կանխորոշել էին այդ կիսակործան հուշարձանների կերպարը:

Անդրադառնալով Հռիփսիմեի տիպի հուշարձաններին, նշենք այն հատկանշական գծերը, որոնք բնորոշում են նրանց էվոլյուցիան:

1. Ավանում /6-րդ դարի վերջ/, Հռիփսիմեում /618 թ./, Արծվաբերում /630 թ./ և Թարգմաշացում /7-րդ դ. կես/ իր զրուհորումն է զբաղում մի հիմնական տենդենց - համակերպել զմբեթառակ փոխանցման ձևերը զմբեթի կոնստրուկտիվ հիմնառակի հարթության վրա, համապատասխան զմբեթների եզրաձևերին: Տարակույս չի կարող լինել, որ նույն օրինաչափությունն է հետևել Զորադիրի տաճարի մարտարապետը, որի կործանված զմբեթը թերևս այլ լուծում է ունեցել. /Գառնահովիտում և Սիսավանում, հասկանալի է, այլ խնդիրներ էին դրված/.

2. Քննարկվող հուշարձաններում զմբեթի համեմատական բարձրացումը /ի հաշիվ թմբուկի/ կատարվում էր աստիճանաբար: Հռիփսիմեում թմբուկը հագիլ է նշված: Թարգմաշացում այն ունի արդեն զգալի բարձրություն, իսկ Արծվաբերում /դառնելով Թիերիի նյութերից/, այն միջին տեղն է զբաղում երկու հուշարձանների համեմատ:

Հռիփսիմեի մշակված առաջատային - բրոմատային փոխանցման զոտին Արծվաբերում տվելի է կատարելագործված, հաղամանք, որը տարակույս չի թողնում ժամանակագրական տեսակետից էջմիածնում իրականացված նախնական կառույցի լինելու մասին:

Հաշվի առնելով հայկական միջնադարյան մարտարապետության մեջ զմբեթավոր սխեմաների զարգացման տենդենցի ուղղությունը, կարելի է եզրակացնել, որ Ավանի և Հովհաննես եկեղեցու մեջ չհասած զմբեթը, որը ժամանակագրական տեսակետից նախորդել է մյուսներին, անմիջականորեն

հենկել է առաջադրել փոխանցման վրա, և հուշարժանն ընդհանրապես մշակված է եղել համահնչյուն մեզ հասած մասերի ցածրանիստ ծավալային ձևերի:

Ավանի տաճարի զոյուլթյուն ունեցող վերականգնության նախագծերը անշուշտ ենթադրական են և հեռու իրական վերականգնման պոռթխմաներից:

Սակայն դրա հետ միասին միանգամայն ճշգրտանելի է, երբ վաղ միջնադարյան հուշարժանի մեջ ներմուծվում են ձևեր, որոնք բնորոշ էին ավելի ուշ ժամանակների կառույցներին, ինչպես այդ պատկերված է Վ. Գրիգորյանի էսքիզներում./"Լրաբեր" հաս. գիտ. 1983 թ. 11, նրևան, էջ 68-84/:

Ֆ. Գ. ՄԱՄԵՐՈՎ

Աղբ. ՍՍՀ ԳԱ Նախագահություն
Բաքու

ԱՆԿԻՊԱՎԱՍԻ ԱՄՐԱՑՎԱԾ ՊԱՇՏԱՐՈՒՆՔԱՅԻՆ
ՀԱՄԱԼԻՐՆԵՐԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ձարգացած Ֆեոդալիզմի բուռն դարաշրջանը իր բազմաթիվ "մեծ" և "փոքր" պատերազմներով առաջ բերեց բազմաթիվ պաշտամունքային կառույցներ: Նրանց ձևավորման պրոցեսը մինչև այժմ բավարար չեփով չի բացահայտված և ուսումնասիրված:

Առանձնապես ուշագրավ են Անդրկովկասի տարացված պաշտամունքային համալիրները, որոնք անկաս իրենց դավանական պատկանելիությունից, հանդիպում են այդ գոտու բոլոր վայրերում:

Այստեղ փորձ է արվում վերլուծել միայն Աղբերջանի տարածքում պահպանված "մահմեդական" տարացված համալիրները՝ դրանց համադրելով Հայաստանի ու Վրաստանի "քրիստոնեական" պաշտամունքային համալիրների բնորոշ առանձնահատկությունների հետ, բացահայտելու համար այն առավել բնորոշ զեները, որոնց վրա, ինչպես նաև հուշարժանների քանակի վրա իրենց դրոշմն են դրել յուրաքանչյուր մարզի պատմական զարգացման առանձնահատկությունները: Մասնավորապես միջնադարյան Աղբերջանում, ի տարբերություն նույն ժամանակվա Հայաստանի ու Վրաստանի, տարացված պաշտամունքային համալիրները հանդիպում են համեմատաբար սակավ և ունեն հորինվածքային մի փոքր այլ բնույթ:

Աղբբեջանում բազմաթիվ մզկիթների հետ զոյակցող այդ համալիրները կառուցվել են բնակավայրերից հեռու և պառկանել են իսլամի տարբեր կրոնական հոսանքների: Դրանք կոչվում էին խանեզյախներ և կազմում էին խուլ պատվ շրջափակված համալիրներ, որպես կանոն կազմված մզկիթից, դամբարանից և մի շարք կենցաղային ու տնտեսական շինություններից: Խանեզյախների մզկիթները առանձնապես չէին տարբերվում մյուս համալիրների շարքում: Մի ժամանակ Աղբբեջանում եղած և մասամբ պահպանված խանեզյախների մասին տեղեկությունները թույլ են տալիս կարծելու, որ Շիրվանն էր այն մարզը, որտեղ ավելի հաճախ էին հանդիպում խանեզյախները: Դա հավանաբար կապված էր այստեղ 12-13-րդ դդ. իսլամի կրոնական հոսանքներից մեկի՝ սուֆիզմի տարածման հետ: Նման հուշարձաններից կարելի է համարել խանեզյախների պահպանված համալիրները ֆիսազաթ գետի ափին /13-14-րդ դդ./ և ֓իր-Մարդակյանը /13-րդ դ./ Շամախի շրջանում, ինչպես նաև, ցավոք, չպահպանված Բիբեյթի խանեզյախը /13-14-րդ դդ./ և ենթադրյալ խանեզյախը Բաքվի ծովախորշի Մաբայիլ կղզում /13-14-րդ դդ./:

Ինչպես Հայաստանի և Վրաստանի միջնադարյան վանքերը, այնպես էլ Աղբբեջանի խանեզյախները եղել են այն ժամանակի կրոնական, փիլիսոփայական և մշակութային կյանքի համակենտրոնացման վայրեր: Բնակավայրերից դուրս կառուցված ամրացված պաշտամունքային համալիրների կազմում բացի պաշտամունքային շինություններից ու դամբանական շենքերից մտնում էին ուսումնական շինություններ, անտեսական ու կենցաղային կառույցներ և այլն:

Սակայն, ի տարբերություն հիշյալ խանեզյախների, պաշտամունքային կառույցները վանքում խաղում էին հորինվածքային տիրապետող դեր: Նկատելիորեն ընդգծվելով իրենց միջավայրում: Նման հորինվածքային կառուցվածք ունեն ձեռդալիզմի շրջանի հայկական և վրացական շատ հիսաքանչ հուշարձաններ. Տաթևը /9-17-րդ դդ./, Հաղբաթը /10-13-րդ դդ./, Գեղարդը /13-րդ դ./, Նորավանքը /12-14-րդ դդ./, Գնլաթին /12-14-րդ դդ./ և այլն: Նշենք նաև, որ Հայաստանի ու Վրաստանի վանքերի պաշտամունքային կառույցները աչքի են ընկնում ոչ միայն իրենց տեղանքով, այլև իրենց շափով տարբերվում էին խանեզյախների աղբբեջանական մզկիթներից, որոնք, որպես կանոն, կառուցված էին Շիրվանի մարտարապետական-գեղարվեստական դպրոցի ավելորդ և ակունիկ ճանրով: Նրանք տարբերվում էին նաև իրենց նշանակալի ծավալներով, զարգացած կառուցվածքով և մեկանների քանդակագեղանի հարստությամբ:

Վերլուծելով Աղբբեջանի ամրացված պաշտամունքային համալիրները

րը, պետք է նշել, որ առհասարակ, անկախ դավանական պատկանելիություն-
նից, նրանք ունեն նաև շատ զոհեր. ընդհանուր կառուցվածքի առանձն-
ցանկությունը և ամբողջականությունը, պարիսպների ժողայությունը, շի-
նությունների կազմի նմանությունը, ինչպես նաև նրանց նպատակադրվա-
ծությունը: 'Իրանը, ինչպես նշվել է, եղել են ոչ միայն կրոնական,
փիլիսոփայական և մշակութային կենտրոններ, այլև 'յուրանոցներ' յու-
րահատուկ իջևաններ:

Անդրկովկասի ամրացված պաշտամունքային համալիրների հետագա
ուսումնասիրությունը թույլ կտա բացահայտել նրանց պաշտպանական ու
պաշտամունքային ֆունկցիաների հետ կապված պրոբլեմների մի շարք դեռե-
վըս անբավարար լուսաբանված կողմեր:

Ա. Մ. ՄԱՆԱՍՅԱՆ

ՀՍՄՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր
պատմության և կուլտուրայի հուշարձա-
նների պահպանման ու օգտագործման վար-
չության նախագծային զրահայնակ
Երևան

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՂ ՄԻՋԱԿԱՐԹԱՆ ԵՆԱՐԱՐԱԿԱՆ
ԱՐՎԵՍՏԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐ, ԱԳԱՆ ԹԱՐԳ-
ՄԱՆԱԾԱՅ ԵԿԵԼԵՑՈՒ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆԱՄԱՆ ՀԵՑ

(Ա. Մ. II)

7-րդ դարի ուշագրավ հուշարձաններից է Այգեշառ գյուղի Թարգմա-
նաց եկեղեցին: Այն կիսավեր է: Մեր կողմից չափազանցվել է 1981 թ. դե-
կտեմբերից հետո: Պահպանված Նյութի ուսումնասիրությունը հարավո-
րություն է ընձեռում, որոշ բացառություններով, վերականգնելու հուշ-
արձանի սկզբնական տեսքը և համոզվելու, որ այն էական վերակառու-
ցումների չի ենթարկվել:

Այն 3/4 խորշերով քառախորան կենտրոնազանգված կառույց է: Ի տար-
բերություն Հոփսիմեի, արևմտյան մասում խորանի կից, սենյակներ
չունի: Եռաստիժան գետնաթափերը դրված են 35-45 սմ բարձրությամբ
բուրգաքարե ժապավենաձև հիմքերի վրա: Հիմնաքարը հարթեցվել է կավե
շաղախով, որի վրա նշմարվել է կառույցի հատկաձևը /նույն սկզբուն-
քը նկատվել է Եղվարդի Ջորավար, Ոսկեպարի միակնի և Թալինի կաթողի-
կե եկեղեցիներում/: Կառուցված է սև և դարչնագույն ավազե մեծածա-
վալ սրբատաշ քարերով ու կրաշաղախով: Ոչ միայն Թարգմանշատում,
այլև 7-րդ դարի մի շարք հուշարձաններում /Թալինի փոքր, Ջորավար,

Արտաշատան և այլն/, ակնհայտորեն նկատվում է, որ Թրտաթին պատերը
ներկված են կարմիր գույնով /երբեմն սպիտակի գույնով մամբ/, իսկ
եզրակոսները՝ թե՛ ներսում և թե՛ արտում, խցանված են կրաշաղախով:

Առանձնահատուկ է պատույցի պմբերը, որը նստում է անկանոն շր-
ջանում: Ինքն ունեցող թմբուկի վրա: Նրա զագաթից, ճառագայթների ծե-
վով, իջնում է իջ Ջաղեղ, սանդեկով դեկորատիվ խաչի հորինվածք:
Գմբեթի ջարերի հաստությունը /հատկապես վերին շարքերում/, 60-70 սմ
է: Այնպիսի հաշվարկով է ջարը տաշված, որ ծանրության կենտրոնը տե-
ղակայվում է պատի հաստության մեջ:

Այստեղից պարզ է դառնում, որ գմբեթը կառուցելիս փայտե կամ-
րամանի կարիք չի զգացվել, և Ջաղեղները ծառայել են որպես ուղղորդ
նշագծեր: Գրանց շնորհիվ հնարավոր է եղել ստուգել կորի ճշտություն-
ընթացքը թե՛ հորիզոնական, և թե՛ ուղղահայաց հարթությունների մեջ, և միա-
ժամանակ աննկատ զարմանք գմբեթի հիմքի անկանոն շրջանությունը:
Ուստի նման հատքի կիրառմամբ հնարավոր է եղել կառուցել քարոյ կո-
րություններով պատկան մակերևույթներ:

Ավանի տաճարի անկյունային սենյակների, մաստաբայի, Հոփսիմեի
և Գորգաթաթանքի համանման գմբեթների ուսումնասիրությունը հիմք է
տալիս համոզվելու, որ վաղ միջնադարում, մեծաթիվ ծված գմբեթներ
կառուցելիս, նիրառվել են դեկորատիվ Ջաղեղներ:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ ծված են եղել նաև Թարգ-
մանշացի, Գոռնահովիտի և Բալիսի Կոթողիկեի գմբեթները:

Ա.Խ.ՄԱՅԱՄԱՆՅԱՆ

ՀԱՍՏ. ԳԱ Արվեստի ինստիտուտ
Երևան

ՊԱՌՆԻ ԱՆՏԻԱ ԵՐԱՆԻ ԳԱԼԱՏԸ ԵՎ ՎԱՂ ՄԻՋԱԴԱՐԵԱՆ

ԳԱԼԱՏԱՄԱՆ ԿԱՌԱՅՈՒՄՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ՀԱՐՑԸ

(ԿԼ. XI, XII)

1. Ակտե 4-րդ դարի 30-ական թվականներից հայկական աշխարհիկ
ժողովրդագրության մեջ նկատելի է հորինվածքների մշակման արտաբա-
նական մի որոշակի շրջան, հանգամանք, որն անհրաժեշտ է դարձնում
ավանդական բնույթ կրող սիսեմների կազմավորման վաղ շրջանի օղակ-
ների ըսցադրությունը:

2. Գոռնի պեղումների ընթացքում /սկսված 1949 թ. դեկ. ակտդ.
Բ.Ն.Առաքելյան/ տաճարից հյուսիս-արևմուտք հայտնաբերվեցին պատի

շենքը, բաղնիքը և բոլորածն եկեղեցին: Պարզվեց, որ աղյուսի գոյութիւնն է ունեցել Օսրտարապետական մի ուշագրավ համալիր, որտեղ իրենց դրսևորումն են գտել սրտական տարբեր շրջաններին բնորոշ մի շարք հետաքրքիր շենքեր:

Այսպես, իոտմեական Օսրտարապետութեան մեջ ընդհանրացած մետաղյա զամերով ամրացված որմանքը լիովին համապատասխանում է ասորի կառուցողական օճերին, Թվագրված առաջին դարի երկրորդ կեսով: Մինչդեռ պալատի և բաղնիքի պատերը, կառուցված մանր մեղքված քարերից կոշտաշախի օգտագործման պայմաններում խուսում են ափսի ուշ ժամանակների մասին, և լիովին համապատասխանում բաղնիքի խմանկարի Թվագրութեանը՝ երրորդ դարի վերջով:

3. Պալատի Թվագրութեան հարցում խիստ կարեւոր է Մովսես Խորենացու հիշատակութիւնը, որտեղ Տրդատ Գ-ին է վերագրվում ամրոցի պարսպապատի վերաշինութիւնը և ձուլ պալատական շենքի կառուցումը: Չի կարելի համաձայնել այն ընդհանրացած կարծիքի հետ, թէ Մովսես Խորենացին իբր Տրդատ Գ-ին է վերագրել Տրդատ Ա-ի գործերը, իսկ ասորը համարել Տրդատ Գ-ի քրոջ՝ Խոսրովիդուխի հովանոցը: Խորենացին խոսում է հենց այն կառույցների մասին, որոնց իրոք գտնական են Տրդատ Գ-ին, և նկարագրում պալատը /թերեւս նրա մնացորդները/ արդեն ականատես: Մյուս կողմից պեղումների ժամանակ հայտնաբերված հարուստ նյութը /երեսպատման բազալտ և մարմարի սալեր, ուշ իոտմեական շրջանին բնորոշ Օսրտարապետական հարդարանքով, քանդակներ և ձուլ զարդանքեր/, լիովին հաստատեցին շտեղատեսիլ պալատի գոյութիւնը: Խորենացու պալատի նկարագրութիւնը շատ հեռու է Գառնիի ամառի ձևերից: Խորենացին գրում է, որ Տրդատը ամրոցի ներսում կառուցեց "տուն հովանոց, մահարձանով, սքանչելի դռոշմով, բարձր քանդակաւ ի ամար քերտիւրոյ Խոսրովիդուխ": Ըստ ավանդութեան, եւսյն այդ Խոսրովիդուխը քիչ դեր չէր կատարել քրիստոնէութեան օտարման գործում: "Մահարձանոց" այստեղ պետք է հասկանալ նախնիների հիշատակին պատուով դրված արձանները: Նման երևույթ հայտնի էր և Հայաստանում /Արմավիր/ և Իրանում /Նիս/ : Եղիշեն նշում է, որ Ապարայրում գտնվածների հիշատակը հայերէսով եւսում համար "Բագում արձանք կանգնեալ էին յառուն նոցա": Իսկ ինչ վերաբերում է Խորենացու "հովանոց" տեքստին, ապա այդ նշանակում է "ամրոցային պալատ" և նա եւսյն տեքստին է օգտագործում նշելու հայրի Թագավորական ամրոցնոցային պալատները և հիշում, Խոսրով կոտակ Թագավորի կողմից կառուցած պալատը: Ուսումնասիրողները Խորենացու տեղեկութիւնների ելակետը սովորաբար տեսնում են Գառ-

նիի ամրոցի պատի վրա եղած հուշարձանն արժանագրուծյան մեջ, աչքաթող անելով, որ խորհնացին խոսում է պալատի վրա եղած արժանագրուծյան մասին, որը դժբախտաբար մեզ չի հասել: Պեղումները բացեցին պալատի առաջին հարկը, երկայնական պատերի ուղղությամբ ձգվող որմնամույթներով և կենտրոնական առանցքով տեղավորված առանձին կանգնած մույթների շարքով: Տարակույս չի կարող լինել, որ առաջին հարկի երկայնական պատերին հաված որմնամույթները շարունակվել են նաև երկրորդ, հանդիսավոր հարկում:

Սակայն, եթե այդ այդպես է, ապա նրանց առկայությունը անմիջականորեն պետք է կապված լիներ դահլիժի ծածկի հետ: Այս պայմաններում բացառված չէ, որ հանդիպակաց պատերի որմնամույթների միջև ձգվել են լայնանիստ կամարներ, որոնց և կրել են դահլիժի փայտե ծածկը:

Սակայն, հնարավոր է, որ այստեղ ծգտագործվել են եռակամար, մակառապառներով ավարտվող լայնական հենարաններ, որոնց վերին, թեքադիր մասերի վրա էլ հենվել են ծածկի գերանները:

Դժվար չէ տեսնել այս պալատական դահլիժի և Զարթնոցի զահա-սրահի միջև եղած ընդհանրությունները. հանգամանքն այս, անշուշտ, պատահական չէր: Ներսես Գ Շիրոկ կաթողիկոսը 659-ին Գառնիում թերևս Տրդատ Գ-ի հիշատակը հավերժացնելու համար մի կենտրոնազմբեթ, բուր-րածև եկեղեցի է կառուցում հաված հեթանոսական տաճարին: Վերջինիս մեջ, ինչպես պարզեցին Ն.Մառի պեղումները, քրիստոնեության տարածման սկզբում մի փոքրիկ եկեղեցի էր շինվել: Պետք է ենթադրել, որ հենց այս հանգամանքն էլ փրկել է տաճարը ավերումից քրիստոնեության դարձի պահին: Պեղումները բացեցին իսկական պալատ հովանոցը, հայտնաբերեցին նրա մոխի հարդարանքի մնացորդները:

" " "

Գառնիի պալատական համալիրը հանդիսացավ ամառիկ շրջանի վերջին, նշանակալից կառույցներից մեկը: Աստիճանաբար կոլմաններ են կառուցվում պեղելու, որ վաղ քրիստոնեական մարտիրոսացությանը տեղան հորինվածքների շարքում /ամրաշինություն, քաղնիքներ, մեմորիալ հուշարձաններ/ ու պակաս տեղ ունեն քաղաքացիական մարտիրոսացության այնպիսի նշանակալից հորինվածքները, ինչպիսիք են պալատները:

Ս. Ս. ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ
ՀՍՍՀ ԳԱ Արվեստի ինստիտուտ
Երևան

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՌՈՒՄ ԻՆՏԵՆՍԻՎԱԿԱՆ ՄԵՄՈՐԻԱԼ

ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

/Տիպերի ծագումնաբանությունը, ձուլակցիաների ինդիդենտը,
հորինվածքային լուծումների էվոլյուցիան/

(Կ. IX, X)

14-րդ դարի վերջը հայ մշակույթի համար եղավ զոչառական ամենա-
բարդ շրջաններից մեկի սկիզբը: Ստրկացված երկրի քայքայումը և շինա-
րարական գործունեության կասեցումը եղան այն սահմանափակը, որից հե-
տո մի շարք հատուկ միտումների շնորհիվ մարտաբանության և մոնու-
մենալ արվեստի էվոլյուցիան յուրահատուկ ուղղություն ստացավ, քայ-
մանավորված եկող դարաշրջանի ռեալիստական առանձնահատկություններով, նրա
զեղարվեստական լեզուն որոշող ստրուկտուրայով: Նրանք, աչքի ընկնե-
լով ներքին տղաշնությամբ և էկլեկտիկությամբ, կանոնիկ չէին և
չվերածնցին ժողովրդի բնական արեսի համար բնորոշ սիստեմային
կարգի նշանակալի երևույթի:¹

1 Ամենից առաջ դրան հակազդում էր աստիճանաբար աճող և ուշ միջ-
նադարում զգալի մասշտաբների հասած երկրի մշակույթի քաղաքականա-
րարական: Մշակույթը զարգանում էր Արևելքի և Արևմուտքի արվեստի
կոնսոլիդացումով, զուգակցելով 4-14-րդ դդ. իր պատմական ժառանգության
և այդ ստացած և ներմուծովի զեղարվեստական արտահայտչականություն: Մի-
տեմայության ձևավորմանը օբյեկտիվորեն հակառակ էր մի շարք հայ-
կական գաղութներում դավաճանական և լեզվական իրադրության աստի-
ճանական բարդացումը, որ չէր կարող չանդադարաբար այնպիսի աղբյուր
պահանքի սանդղակներից զորանոցներից բնույթ վրա: Տես
Ya.R. Dashkevitch, Who are Armeno-Kipchaks? - Revue des études
armeniennes, t. XVI, 1982, p. 397-416.

Այս թե ինչու ստրուկտուրային փոփոխություններ կան 4-7-րդ և
15-18-րդ դդ. հայ մշակույթում ընթացող պրոցեսների հիմնական հա-
կանիչներում: Իր ողջ ինքնատիպությամբ հայ վաղ միջնադարյան արվես-
տը Առաջավոր Ասիայի վաղ քրիստոնեական քաղաքակրթության անբաժնի
ղեկն էր, նրան շատ բան առնել է շատ բան առնելով նրանից: Հասարա-
կության դավաճանական հիմքերի փոխակապվածությունը /հատկապես 4-
6-րդ դդ./, մարտաբանական փոփոխության զուգահեռները, քաղաքի
պատկերազարկի ռեալիստիկ միտումնաբանությունը, այդ ամենը նա-
սում էր Ասորիքի, Հայաստանի, Վրաստանի, բյուզանդական արվեստի
առնելների, իրանական քրիստոնեական համայնքների շփումներին:
Այստեղ կարելի է խոսել մասնավորապես մարտաբանության մեջ սիս-
տեմային երևույթների մասին: Բայց այլ էր պատմական պատկերը հազար
թարի անց: Մեկը մյուսին հաջորդած ազգամուկությունների ալիքները
խորշում էին երկրի տնտեսությունը, իսկ բնակչության առավել ակտիվ
մասը զաղթել փոխում էր դեմագոգիական իրադրությունը: Գոյամե-
հազարյան պայմաններով պայմանավորված դավաճանական կողմնորոշման

Հետաքրքիր է այդ միտումների ուսումնասիրումը 15-18-րդ դդ. Հայաստանի մեմորիալ մարտարապետության և քաղաքի կոնտեքստում, քանի որ նրանք վաղուց ի վեր աչքի էին ընկնում հատուկ ավանդապահությամբ, որ հակասում էր սխառեմային նորությունների ներմուծմանը: Ասամականից և հեռավոր երկրների արվեստի հետ շփումներն ընդլայնելու ձգտումը միշտ չէր, որ հանգեցնում էր գեղարվեստական ամբողջականության համապատասխանող չափանիշներին:

Հայաստանի 15-18-րդ դդ. մարտարապետական պրոցեսի փուլայնության հետազոտումը ցույց է առնում զարգացման երկու հիմնական շրջափուլ. առաջինը, ընդգրկելով 15-16-րդ դդ., հատկանշվում է շինարարության կասեցումով, մոնումենտալ շինությունների քացակայությամբ, մի շարք խաչքարերի հիմնումով, և երկրորդը, ընդգրկելով 17-18-րդ դդ., հատկանշվում է անսեռության որոշ աշխուժացումով, վառական շինարարության վերսկսումով, բազմաթիվ խաչքարերի և ներքին տարածությամբ կառույցների /տաղավարածե, դահլիճային, խորտառդա-յարուսային հանգստարանների, մեմորիալ զավերանների ու զավիթների/ հիմնադրումով:

Ուշ միջնադարյան հայկական խաչքարերը մեծապես տարբերվում էին ոչ միայն 9-11-րդ դդ. նախադիպերից, այլև 13-14-րդ դդ. նմուշներից: Էսպես փոխել են զարդարվեստի մասշտաբն ու ոճից, քարի համամասներն ու տարբեր մասերի հարաբերությունները. ուժեղացել են զարդադեկորների ուղղաձիգությունը և նեոտաճությունը. հարթությունների վրա հայտնվել են ժանրային տեսարաններ և կոիտորական պատկերներ, համաք քանդակված շեղումներով առանցքային համաչափություններից. վարպետների խմբի ընդլայնումը հանգեցրեց ժողովրդական արվեստի ավանդանքի ներթափանցման: Հուշարձանների ֆունկցիոնալ յուրահատկությունը հիմնականում հեռու էր նախկին սովորույթներից. դրանք դրվում էին

որոշ փոփոխությունները հանգեցնում էին արեւելամե հոսանքների էական ուժեղացման: Հայ գաղութների արվեստը ավելի ու ավելի էր հեռանում աշխարհիկական, այլապես միջավայրի պահանջներն ու ավանդույթներին, հեռանալով միայնակումով շրջակա ժողովուրդների նյութական մշակույթի հենքին: Մարտարապետության մեջ մարտարապետական նոր քաղաքիչների տիրապետության շրջափուլային զարգացման հետ ավելի մեծ առիթ էր գրավում անցյալում հայտնի տորիալածքային լուծումների "քաղման" սեփողը: Փոփոխվում էին շատ շինությունների ինտերյուրների և ցածրների դեկորատիվ ծրագրերը, ինչպես նաև երկրում առավել տարածված հուշարձանների խաչքարերի պատկերազարդման, ոճական և համամասնային լուծումները: Փոփոխվում էր քաղաքականությունը, աստիճանաբար քաղաքի գիրկն էր անցնում "քրիստոնեական նրբելը" հասկացությունը, և նրա խորքից արդեն հեռանում էին նոր ժամանակների սկզբնավորող գեղարվեստական մշակույթի ուրվագծերը:

ոչ միայն ի յիշատակ նշեցցալներն, այլև Բանուս տաճարեցի, վան-
քերի հիմնադրման, քաղաքացիական շինությունների կառուցման, ի կա-
տարումն ուխտերի և իրավական պրոցեդուրաների: Երբեմն խաչքարերին
կից դրվում էին փոքր ուղղանկյուն դամբարաններ, կապված 13-14-րդ
դդ. համանման երևույթների հետ: Համայն, հատկապես հայ գաղութներում,
քաղաքացիական էին հիշատակային, նվիրատվական, պահպանիչ խաչք: Շարուն-
ակելով 9-11-րդ դդ. հարթքանդակ խաչքարերի ավանդները, այդ
ուշ շրջանի խաչքը կրում էին պատկերազարդան և ոճական մեծ փո-
խություններ, ըստ դարաշրջանի և բնակավայրային միջավայրի զեղար-
վեստական պատկերացանկի փոփոխությունների:

Որոշակի տեղ էին զբաղում նաև փոքր ձևերի այլ տիպերը: Հնավան-
դություն հետքեր էին կրում եզակի օրինակներով հայտնի հուշակոթող-
ներն ու հուշասյուները: Որոշ վերապահումներով դա վերաբերում է
նաև կիսազանգված վերամասով ուղղանկյուն շինարարների ծաղմանը,
որոնց ծաղկային լուծումը զալիս է նախորդ ժամանակների անգարդ,
երկթեք դամբաններից /սրահից մի քանիսում բացակայում է խաչապա-
կերը/, իսկ կենդանակերպ /խոյան ճամբար/ մեմորիալների երևան գալը
անշուշտ վերադարձ էր Արևելքի հին գերեզմանային ծիսաշինության:
Մի շարք փոքր ձևերի տիպաբանությունը փոխկերպող ռեզիդուալ հոսանք-
ների ներթափանցումը, նաև ուշ խաչքարերի պատկերազարդությունը, հա-
ղիսացավ ուշ միջնադարյան հայ արվեստի այդ մյուզիկի էվոլյուցիայի
վերջին փուլերի գերիշխող առանձնահատկությունը:

Ներքին տարածություններ կառույցները ներկայացնում են մի շարք յու-
րահատուկ տիպեր: Նախ նշենք աղավաղված կառույցները /ծաղմանով
կապված են ուշ անտիկ Արևելքի հիշատակային աղավաղների և տիպաբա-
նությունը՝ սասանյան կրակի տաճարների հետ. այդ տիպի կառուցվածքը
կրկնող առավել վաղ հուշարձանը Հայաստանում Անիի "Գեոտամուշ կա-
ռույցն" է, որ թվագրվում է մ.թ. առաջին դարերով / - ոչ մեծ համբան-
ները Աշտարակում, Խարբիում, Մուղղիում, որոնք տիպաբանորեն զրեթե
նույնական են հին Նախափոքրի հետ, ինչպես և առանձին /Հալիժուր/
կամ տաճարների կից /Հոփսիս, Թովմայի եկեղեցիներին/ առավել նշա-
նակալի հուշարձանները: Դալիժային շինությունները ներկայացված են
վաղ միջնադարյան ռոմանայի տեղում կառուցված Խոր վիրապի 17-րդ դ.
եկեղեցիով /այնտեղ կա մի այլ շինարարական, ավանդաբար վերազրված
վարդան Բարձրբերդցուն/: Իր կառուցվածքով, քերես նաև Ֆուռնիցիայով
այդ տիպին հարում է 17-րդ դ. կառույցը Խարմրավանքում, որն ունի
խորանում հատուկ տեղ մուսքով /նախ Խարենիսի 7-րդ դ. մեմորիալին,
որտեղ խորանի տակ ևս տեղադրված է ծիսասենյակ/: Խորանարդան-յա-

բաւաճիւն կառուցներ հայանի են Արդիիում և Տաթևի Մեծ Անսպասում /Խախկիւում տիպաբանորեն ներկայացված Հոռոմայրի հանգստարանում, կառուցված ճարտի և իվանի կողմից 12-րդ դ., հետագայում պակսվե-
լով զանգակատնով/:

Ուշ միջնադարի հիշատակային զաւերեաների տարածական, բայց ոչ ծանկցիկունաւ լուծումը ձգտում է դեպի վաղ միջնադարյան նման օրինակները: Հետագայում, 11-րդ դ. այդ զաւերեաները, զգալիորեն փոքրաւ-
լով, արդեն չեն շրջապատում հուշարձանը և հիշատակային դեր են կատարում /Ռոտանավանց, Տաթև/: Ուշ միջնադարում տարբերվում է զաւերեաների երկու տիպ՝ զանգակատնով /Շողակաթ, Մուղնի/ և առանց նրա /Շա-
տին, Տաթևի Մեծ Անսպաս, Գայանն/:

Բաւաճում զավիթների մարտարադետութեան ձևավորման վերջին փուլե-
րին բնորոշ է մի ժամանակ լայն տարածված այդ տիպի աստիճանական մա-
րումը: Նախընթաց շրջանի քառաչափ շատ զավիթների ստրուկտուրայում
ներդաշնակ մարմնացում ստացած կենտրոնածիզութային ուշ միջնադարում
հասուն է օրշ զավիթների /Աղթամար, Կառուց, Կարինիս/:

Գ.Ռ.ՄԱԻՇԵՆԿՅԱՆ

Երևանստիագիծ

Թ.ԹՈՐԱՄԱՆԻՅԱՆԻ ԳԻՏԱՀԵՏԱՑՈՒՄԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ

ՈՒԴԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Թորոս Թորամանյանը Հայաստանում աղբիւ է համեմատաբար ոչ մեծ ժա-
մաւորութեամբ, այն էլ այլապիսի պայմաններում, երբ միշտ չէր, որ
հետաւոր էր լինում մեծ դժվարութեանների հետ կապած գիտական ու-
սումնասիրութեանների կատարելը: Բայց Հայաստան այդ բոլորին, իր հայ-
րենիքում հանգրվանած քաղաքաշէտ մարտարադետը կարողացել է նախա-
ձեռնել ու հիմնադրել հայկական մարտարադետութեան գիտական ուսումն-
ասիրութեանների դժվարին գործը:

Ակամայից հարց է տալանում. այդպիսի ծավալուն ու նշանակալի գոր-
ծունեութեան համար, իր քննադատ ունակութեաններից բացի, ի՞նչ ման-
գաքնով և ի՞նչպէս է գլուցել այդ շրջահայաց հետազոտողը, որ հասել է
այդպէս շատ ու այդքան ճշմարիտ, բառի իսկական իմաստով, գիտական
սիրտնայ ներկայացնող արդյունքների:

Այս հարցին զաւաստանելու համար, Թեւեա որոշակի դեր պետք է խա-

դա այն հանգամանքը, որ սկսած 1930 թ. մինչև Թորամանյանի կյանքի վերջը, շուրջ չորս տարի, բախտ եմ ունեցել այդ արտակարգ մարդուն շատ մոտիկից մանաչելու և լսելու նրանից մարտարապետության մասին և հատկապես հուշարձանների ուսումնասիրության հարցերին վերաբերող ուսուցանող զրույցները:

Նախ պետք է նշել, որ մինչև Թորամանյանի զործունեության սկսելը, Հայաստանում այդ մարտարապետության ուսումնասիրությունները հիմնականում սահմանափակվել են մատենագրական տեղեկությունների վերհանմամբ և ներկայացվող հուշարձանի նկարագրությամբ: Գործ է, որ ուսումնասիրման այդպիսի մեթոդը չէր կարող ապահովել անդամաման հիմքի ստեղծում, գիտական լայնախոր մասնագետների համար:

Մարտարապետության պատմության ու նրա վերլուծության համար, առաջին իսկ ուսումնասիրությունից սկսած, Թորամանյանի համար ելակետային ու առաջնային են եղել քարեղեն հուշարձանը, պատմության նյութերն են մատուցները: Մնացած տեղեկությունները նրա համար համարվել են լրացուցիչ: Թորամանյանի շափագրությունները առաջին հերթին ծառայել են իր գիտական ուսումնասիրություններին, օգնում էին ուսումնասիրվող նյութի օրինաչափությունների հայտնաբերմանը, նպաստում ընդ որում հատկապես լինելու բացահայտմանը, կառուցվածքի կոնստրուկցիաներից բխող մարտարապետական ձևերի իմաստավորմանը և ծառայում դարձնում շրջանային ու ոճական առանձնահատկությունների, օրինաչափությունների հայտնաբերմանը:

Շափագրությունները գերե էին մանրային միջոցների կիրառումից, որոնք ընդհանրապես չեղում էին ուսումնասիրողի օբյեկտիվորեն զննող միտքը կամ սավերում թողնում կարևոր, բայց ոչ շատ աչքի ընկնող հանգամանք: Գծագրերը կրում էին "սկզբնական" կոչված ձևի սկզբունքները և կառարկում ըստ որում որակով: Այդ բոլորը հիմնականում արված էր հուշարձանի ծավալային պլաստիկան իր բնորոշ մանրամասներով, հատուկ ձևով երևակելու համար: Ամեն ինչ ելնում էր տեսլիքից ու ունեցած նպատակից: Տեղում շափագրելիս ընդհանրապես նա տաշխություն էր տալիս մշակելու շափագրմանը /"եռանկյունիների" միջոցով/, որով ստեղծվում է ավյալ հուշարձանը ներկայացնող գիտական հավաստի փաստաթուղթ: Գիտական հետազոտողի աշխատանքային տեղը հանդիման էր, անշաղկապ ու կայուն: Նա հուշարձանի մոտ երկար էր մնում, այնտեղ էլ ապրում էր մնալով հուշարձանի հետ "երկխոսություն" մեջ: Երկար ուսումնասիրում էր, բայց արտակարգ կարճ ու հակիրճ շարադրում ուսումնասիրելիքի էությունը, վարպետորեն օտարերելով գլխավոր հանգամանքները երկրորդականներից:

Յորամանյանը իր գործունեության էությունը ու ընտրած մեթոդներով, իր աշխատանքային ոճով լայն մասնապարհ բացեց մեզ մոտ հնի ուսուցանասիրությանը զբաղվողների համար, որոնց շարքերը խառնված հասկալի և սկսած երեսնական թվականների կեսերից:

Որոշ գիտնականներ գնալով Յորամանյանի աշխատատեղ ու ջրանալի մասնապարհով հասել են անհերքելի հաջողությունների՝ նրանցից շատերի առանձին աշխատությունները կրում են Յորամանյանի գործի շարունակությունը և լինելու պատիվը:

Ա.Լ.ՅԱԿՈԲՍՈՆ

ՍՍՀՄ ԳԱ Հնագիտության ինստիտուտի
քաժառանգ
Լենինգրադ

ԼՈՒԹՍԻ ԵՎ ԳՈՒԹՆԻ ԽՆԻԻՐԸ ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐԳԱՆ
ԺԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

1. Հայ միջնադարյան մարտարապետության մեջ լույսի և գույնի խնդիրը չի կարելի դիտել առանձին, կտրված մյուս երկրներում համեմատելով խաղիներից, քանի որ այդ խաղիների երևան գալն ու լուծումը խորապես օրինալի երևույթ է: Այդ խաղիները ամենաառաջին երկրներում ուղեկցում են մարտարապետության զարգացման ողջ ընթացքում:

2. Զարգացման առաջին փուլում /4-5-րդ դդ. սկիզբ/ վաղ քրիստոնեական փակ համայնքների հասարակական շենքերը նույնքան փակ են եղել նաև ներքին փակ տարածությանը, ներսում իշխող կիսափափարով: Այդպես է եղել ողջ քրիստոնեական Արևելքում, այդ թվում՝ Անտիոքի կաթոլիկոսությունում: Լույսի խաղի, ասես, բացասական բնույթ է կրել, իսկ գույնի խաղի, ասես, առհասարակ չի էլ եղել:

3. 5-րդ դարի երկրորդ կեսին նկատված և զմեք թային մարտարապետության հայտնությանը տրամադրված նոր երևույթները մարտարապետության մեջ տեղեկություն մոտեցնում են մարտարապետության նոր, կենտրոնային կոնցեպցիային՝ միջնադարի վրա զմեք թով հանդերձ: Դա առաջադիմական մարտարապետություն էր: Նրան ձգտում էին ժալ շուրջ և հանդիսավորություն՝ զարմացնելու համար տաժար մանուկներին և զրաճով իսկ ուժեղացնելու նրանց վրա եկեղեցու ազդեցությունը: Գմբեթի և զաշտրոնի խմբավորված բազմաթիվ լուսամուկների միջոցով տաժարը լցվում էր լույսով, որը ողջ քրիստոնեական Արևելքում հավատացյալների վրա զառափարական և հուզական

գեղագիտական ներգործութեան առավել զորավոր միջոցն էր: Լույսը ին-
տերյեռը դարձնում էր տոնական: Այդպես էր Միջերկրածովյան բոլոր եր-
կերներում - Բյուզանդիայի կենտրոնական մարզերում, Հունաստանում,
Փոքր Ասիայում, Մերձավոր Արևելքում՝ Սիրիայում և Միջագետքում,
Անդրկովկասում, Բևե յուրաքանչյուր երկրում այդ հատկութիւնները ար-
տահայտւում էին յուրովի: Հայաստանում դա արտահայտւում էր լուսա-
մուտներին Թվի ավելացման և նրանց ընդլայնման, ինչպես նաև ստորին
զանգվածային մասից դեպի վեր լույսի աման միջոցով, որ ուժեղացնում
էր ուղղաձիգութեան զգացումը /անշուշտ այդպես է եղել Զարթոնքում/:
Այդ սկզբունքը շարունակել է զարգանալ հաջորդող դարաշրջաններում:

4. Լույսի հետ մեծ էֆեկտ էր ստեղծում ինտերյերի շողշողուն հար-
դարանքը, որտեղ օգտագործւում էին մարտարապետական մասշեխի բոլոր մի-
ջոցները՝ և բարդ, գեղարվեստական քաղաքագարդը սպիտակ ու գունավոր
մարմարի վրա, և բազմապիսի մարմարյա պանտոնները /պատերի երեսպատումը/,
և խմակար հատակները, իսկ տաճարի վերին մասերում՝ որմնային խժ-
նկարները համաժողովուրդի ձեռքով: Ինտերյերի հարստութիւնը ընկալւում
և իմաստավորւում էր իբրև ասպիւնային հայտնութիւն: Այսպիսով լույ-
սի էֆեկտը լրացնում էին բազմազանութեան էֆեկտով: Եվ մեկը, և մյու-
սը ծնունդ էին մարտարապետական նոր սկզբունքի և զաղափարային կապած:
Այդ երևութիւնները հատուկ էին նաև նույն ընդարձակ գոտու բոլոր երկր-
ներին: Իրանը օրինաւորութեան ուղեկցում էին մարտարապետական ոճի զար-
գացմանը, բայց ամենուր տարբեր երկրներում դրսևորւում էին տարբեր և
տարբեր աստիճաններում: Ժիշտ է, վաղ միջնադարյան Հայաստանում ինտեր-
յերի բազմազանութիւնը այն ժամանակ դեռևս այնքան լայն տարածում չէր
գտել:

5. 6-7-րդ դդ. մշակված մարտարապետական կոնցեպցիաները զարգացան
հասուն և ուշ միջնադարում /10-րդ և հաջորդ դարերում/: Ամենուրեք
ձևավորւում էր մարտարապետական նոր ոճ՝ իրեն հատուկ վերձիգ համաձայնե-
րով, երբեմն հասցվելով սյունաձևութեան, ծնելով զանգվածների շարժում
ինչպես շենքի ներսում, այնպես էլ դրսում: Այդ միտումները զուգորդ-
վում էին տաճարի բոլոր հրապարակի կրթատումով, որ արտահայտում էր
Ֆեոդալական շինարարութեան յուրահատուկ նոր պայմանները և զաղափար-
կան նոր հոսանքները:

6. մարտարապետական նոր հատկանիշները հանգեցնում էին շենքի ար-
տաքին արտահայտականութեան ուժեղացման. գեղարվեստական իմաստան
շեշտադրումը ինտերյերից դուրս էր բերւում: Բարդացւում էր մակառու-
րի մշակումը, ուժեղացւում նրանց աղամասավածութիւնը, այլ կերպ

ասած, պատահական, խիստ մեծանում էր զարդարանքի նշանակությունը, որ տարբեր երկրներում հանդես էր գալիս ամենատարբեր և ամենաբազմազան ձևերով: Շարունակում էր բարդանալ շենքի լուսավորության ոլթմը, որն ուժեղանում էր ներքևից վաղի վերև, ուղեկցելով հորինվածքի կենտրոնածիզությանն ու վերասլացությանը: Հույսը սկսում էր ակտիվորեն մասնակցել շենքի զանգվածների առիմանավորմանը: Դրանք ամենուր, թեև տարբեր ձևերով դրսևորված օրինաչափ երևույթներ էին: Դրանք Հայաստանում վաղ կերպով հասկալես հանդես էին գալիս 12-13-րդ դդ.:

7. 11-12-րդ դդ. սկսած մարտարապետական նոր ոճի զարգացման որոշակի փուլում դրսևորվում էր նրա նոր յուրահատկությունը. մակառնների մարտարապետության մեջ ներմուծվում էր գույնը: Երևան էր գալիս բազմագույն շորվածքը, հակադրելով քարն ու աղյուսը /Բյուզանդիա, Բուլղարիա/, աղյուսային նախավորումը /Բյուզանդիա, Հունաստան, հարավսլավոնական երկրներ/, տերթակոտային զարդաքանդակը /Միջին Ասիա/: Իսկ Հայաստանում իշխում էր քարի բազմագույն շորվածքը որոշակի ոլթմով /օրինակ, շախմատային/ և մակառններում քարային ներդրումները, երևան են գալիս պանոններ և շրջակալներ՝ մոխ քանդակազարդով, ստեղծելով իր էությունը գունեղ լույսունակների խաղ: Վերջապես, 14-րդ դ. երևան են գալիս վաղ բազմագույն խմանկար հառվածներ /Աղբյուրան, Միջին Ասիա, Իրան/ կամ Գրիգնների ձևով /Հայաստան/, նույնիսկ մակառնների համատարած որմնանկարչություն /Ուլմիսիա/:

8. մարտարապետական նոր ոճի այդ ընդ որ տարբեր դրսևորումները նրան հատուկ գունագեղությամբ հանդերձ հատուկ էին ընդ որ երկրներին, բայց բազմազանությունը ամենուրեք տարբեր ձևով էր գործադրվում: Այդ ամբողջ հարդարանքը և բազմազանությունը կոչված էին ավելի ընդգծելու տոմարը շրջակա մարտարապետական տեղանքում: Վիստոր Հյուզգոյի դիպուկ արտահայտությամբ, այդպիսի տոմարներում "ավելի շատ էր մոխուրությունը, ավելի քիչ սրբությունը": Վ.Հյուզգոյի այդ համոռոտ դիտողության մեջ միշտ է նկատված միջնադարյան պաշտամունքային մարտարապետության աշխարհիկ միտումները: Նրա զարգացման վերջին փուլերում, նրա սոցիալական նոր հնչեղությունն ու իմաստը: մարտարապետության մեջ գույնի գերի ուժեղացումը միայն դրանով կարելի է բացատրել:

Գ.Ս.ՇԱՄԵՅԱՆ

ԳՈՒԽԱՅՆՆԻԿԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻԹՈՒՄ
ԵՐԵՎԱՆ

Յ-ԲԴ ԴԱՐԻՆ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ԵԽԱՐԱՐԱՅԱՆ ԵՐԵՎՈՒ
ՀԻՇԱՏԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՈՒՐՃ

Արաբական տիրապետության մոտ 200-ամյա լուծել արգելակեց ու կասեցրեց հայ ժողովրդի տնտեսական ու մշակութային կյանքի՝ համապատասխանաբարության և շինարվեստի զարգացումը: Դրանով պայմանավորված՝ այդ շրջանում հայերի շինարարական գործունեությունը մասնագիտական գրականության մեջ մնում է բաց:

Ուստի այդ շրջանի շինարարական քննարկի յուրաքանչյուր փաստ կամ տեղեկություն որոշակի կարևորություն է ներկայացնում հայ մարտաբանության պատմության համար: Ասվածի հետ անմիջականորեն առնչվում է Յ-ԲԴ դարին վերաբերող մասնագրական այն երկու հիշատակությունը, որոնց շուրջ խոսվում է հաղորդման մեջ: Դրանցից մեկը վերաբերում է Հովհան Օձնեցի իմաստասեր-կաթողիկոսին /717-728/, որի կրոնադավանաբանական և փիլիսոփայական գործունեությունը հայ պատմագրության մեջ /նիրակոս Գանձակեցի, Վարդան Արեւելցի և ուրիշներ/ ուղեկցվում է նաև շինարարական գործունեության հիշատակությամբ: Ինչպես հայտնի է, Օձնեցի զմբեթավոր բազիլիկ եկեղեցու հորինվածքի վերլուծության աղվյալներով, պատմիչների հիշատակությունը՝ Օձնեցու կողմից հայրենի գյուղում "եկեղեցի մեծ" կառուցելու վերաբերյալ, չի հիմնավորվում, բայց որ նա ուղղակիորեն կապ է ունեցել արդեն գոյություն ունեցող եկեղեցու վերակառուցման կամ աչքի ընկնող նորոգման աշխատանքների հետ՝ այդ հարցում մասնագետների կարծիքն աներկբա է: Գաղական աղբյուրների և փաստերի ավյալների քննությամբ հիմնավորվում է Արդվիի Արբանեսի /Սուրբ Հովհաննեսի/ վանքի հյուսիսային եկեղեցու նախնական շինության կառուցված լինելը Հովհան Օձնեցու կողմից:

Մյուս հիշատակությունը վերաբերվում է Օձնեցու հաջորդ Դավիթ Արամոնցի կաթողիկոսին /728-741/: Նշելով արաբների մշտնա Ներքո աթոռանիստ Դվին մայրաքաղաքը թողնելու և նրա՝ հայրենի Արամոնց գյուղ տեղափոխվելու մասին, պատմիչները /Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Սամվել Անեցի, Վարդան Բարձրբերդցի, Նիրակոս Գանձակեցի և ուրիշներ/ նշում են նաև Արամոնցում Դավիթ կաթողիկոսի կողմից եկեղեցու

և կաթողիկոսարանի կառուցման փաստը: Մասնագիտական զրականություն
մեջ այդ հիշատակությունը անպայմանորեն կապվում է Արամոնցում /այ-
ժըմ՝ Արավյանի շրջանի Արամուս գյուղը /գոյություն ունեցող քառ-
խորան կենտրոնագմբեթ եկեղեցու հետ և մի շարք փաստարկումներով չի
ընդունվում դրա հավաստիությունը:

Չարծարեցիկով Արամուսի գոյություն ունեցող եկեղեցու հետ պատ-
միչների հիշատակածի նույնանալ-ընույնանալու խնդիրը, հաղորդման մեջ
ցույց է տրվում, որ հիմքեր չկան Դավիթ Արամոնցու կողմից եկեղեցի
և կաթողիկոսարան կառուցելու վերաբերյալ հիշատակությունը հավաստի
չմտաշեղու համար:

Ամփոփելով հաղորդումը, եզրակացվում է, որ՝

ա/ Կաթողիկոսներ Հովհան Օժնեցին և Դավիթ Արամոնցին, որոնց աթո-
ռակություն տարիները համընկնում են արաբական տիրապետության առա-
ջին շրջանի հետ /օմայյանների հարստության ժամանակաշրջան/, զբաղվել
են նաև շինարարական գործունեությամբ /Օժնուի գմբեթավոր բազիլիկի
նորոգում, արաբքին սրահի վերակառուցում, Արղվիի վանքի հյուսիսա-
յին դահլիճի նախնական շինության կառուցում, Արամոնցում եկեղեցու
և կաթողիկոսարանի կառուցում/:

բ/ Երևարարական նշված իրողությունները իրենցով լրացնում են
արաբական տիրապետության ժամանակ այժմոցվորի շինարարական գործու-
նեություն վերաբերյալ փաստական և մտեմագրական հայտանի սուղ տեղե-
կությունների շարքը:

գ/ Հովհան Օժնեցու և Դավիթ Արամոնցու շինարարական գործունեու-
թյան վերաբերյալ պատմիչների տեղեկությունների կարևոր կողմը պետք
է համարել նաև այն, որ նրանք չեն թվանշանում, իրենց խոսքերով ասած,
"Մահմեդի զադրազորն ազգի" բռնության և հալածի շարիքների պայմաննե-
րում՝ հաղթվոր համարել և բերել Հայաստանում եկեղեցիներ ու կաթո-
ղիկոսարան կառուցելու փաստեր:

դ/ Վերջիններս իրենց հերթին հաստատում են արաբական տիրապետու-
թյան առաջին շրջանը համախառն խղաղ ժամանակաշրջան համարելու
վերաբերյալ այժմագիտության մեջ /Հ.Մանադյան, Լեո և ուրիշներ/
տեղ զգած կարծիքը:

ե/ Նրիցս իրավացի է Թ.Թորամանյանը, երբ գրում է. "Այնուամե-
նայնով, մեր ժամանակի արվեստագետներ, եթե ուսումնասիրությունով
են պարզում, հավանքներ դիտի զանեմ պատմագրությանց մեջ և կամ հա-
մառառ ակնարկներ, որոնց պատճառը ընկած են մատենագրի զրչին տակ՝
բուլբուլին տարբեր մի պատկեր ամբողջացնելու համար, սակայն անհուն
նշանակություն ունին հիմարյա Ծարարապետության և զեղարվեստի ու-

սումանսիրութեան համար" /Ք.ՅՈՐԱՄԱՆՅԱՆ, ՆՅՈՒԹԵՐ ԻՆՎԱԿԱՆ ԾԱՐԱՐԱ-
ՎԵՍՈՒԹՅԱՆ ՎԱՄՈՒԹՅԱՆ, Գ.1, Ծ., 1942, էջ 51/:

Ն.Ծ.ԳԱԳՈՒԹՅԱՆ

ՀԱՍՏ ԳԱ ԱՐՎԵՍԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՄ
ԵՐԷԱՆ

ՅՈՐԱՍ ՅՈՐԱՄԱՆՅԱՆԻ ԵՐԿԵՐԻ ԱՆԿԵՄԻԱԿԱՆ
ՀՐԱՏԱՐԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ք.Յորամանյանի երկերի ժողովածուի հրատարակութեան գործը նախ-
ձեռնել է Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի առաջին դիրեկտոր, Ծա-
րաճապետ Միքայել Մազմանյանը: Նրա գործուն մասնակցութեամբ 1934 թ.
Խորհրդային Հայաստանի Նյու Յաքան կուլտուրայի ինստիտուտին կից
ստեղծվել է խմբագրական հանձնաժողով Ալ.Յամանյանի նախագահութեամբ,
որին սակայն չէր վիճակված ավարտին հասցնել այդ մեծ գործը: Այնուհե-
տեւ ՍՍՀՄ ԳԱ Ինվեստի ԳԱ Ինստիտուտի հանձնարարու-
թեամբ ժողովածուն կազմել է հնագետ /հնազաշում պրոֆ./ Ն.Գ.Դա-
դարյանը: Այն լույս տեսավ 1942 թ. Հ.Օրբելու խմբագրութեամբ: Նրա
բացառիկ ջերմ ընդունելութունը պատճառ հանդիսացավ նույն բազմ-
հմուտ գիտնականի կողմից, հեղինակի դասեր՝ նազելի Յորամանյանի
գործակցութեամբ կազմելու մի երկրորդ, ինքնուրույն ժողովածու, որը
լույս տեսավ 1948 թ.:

Ք.Յորամանյանի երկերի նոր հրատարակութեան անհրաժեշտութեանը
հիմնավորվում է շատ հանգամանքներով: Առհասարակ տպագրական լույս
ընծայված հատորները, որոնք բացառիկ դեր են խաղացել սովետային Ծա-
րապետութեան համար, վաղուց են սպառվել: Նրանցում չեն ընդգրկված
Յորամանյանի գրվածքների շուրջ 10 տոկոսը և գիտական մեծ կարևորու-
թյուն ներկայացնող գծագրերը: Բացի այդ, նախորդ ժողովածուն այն-
չի համապատասխանում ներկայիս գիտական պահանջներին: Ստեղծված լինե-
լով նաև իբրև ձեռնարկ, այն մասնագիտական ծանոթագրութիւններ չունի:
Անհրաժեշտութեան է զգացվում Յորամանյանի տարբեր ժամանակներում,
տարբեր նպատակների համար գրած ամբողջական և թերաւոր աշխատութիւն-
ները կապակցել միմյանց հետ, բացահայտել և պարզաբանել նրա հայաց-
քների ու տեսակետների էվոլյուցիան, մեթոդները, տեղիները և այլն:
Բազմաբնույթ այդ ծանոթագրութիւններն անհրաժեշտ են նաև ցույց տա-

լու համար թորամանյանի շոշափած հարցերի արժեքը և նրանց ուսումնասիրության հետագա ընթացքը:

1980 թ. ՀՍՍՀ ԳԱ Արվեստի ինստիտուտը և ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների պահպանման ու օգտագործման վարչությունը ձեռնամուխ եղան Ք.Թորամանյանի երկերի նոր, ակադեմիական ժողովածուի ստեղծմանը: Կազմողներն են Գառնիկ Թորոսի Թորամանյանը և Նուբար Ժերուհի Գապուխյանը: Նախատեսված են տեքստային չորս հատորներ և չափազուրկությունների երկու ալբոմ, որոնցից առաջինը՝ Նվիրված Անիին, բացառությամբ պարիսպների, իսկ երկրորդը՝ մնացած հուշարձաններին: Հատորներն ըստ ժողովածուի կրում են տարբեր վերնագրեր, թեև բոլորի համար ընդհանուր է "Երկեր" անվանումը: Առաջին երկուսն ընդգրկում են Թորամանյանի ընդհանուր տեսական բնույթի աշխատությունները և այդ պատճառով կրում են "Հայաստանի պատմական մարտարապետությունը" վերնագիրը: Նախադարյան և մինչքրիստոնեական Նյութերը ներկայացրել ենք առաջին, իսկ միջին դարերին վերաբերվողները երկրորդ հատորում: Առաջին հատորի սկզբում զետեղել ենք հայերեն և ռուսերեն լեզուներով զբաղած մի առաջաբան և՛ Թորոս Թորամանյանի կյանքը ու զորքը՝ վերնագրով մի ակնարկ: Հատորի վերջում ներկայացրել ենք մեր ծանոթագրությունները, Թորամանյանի անվան հետ կապված մանրամասն մի ժամանակագրություն, ինչպես նաև ցանկեր նրա հրատարակած ստեղծագործությունների, իր մասին եղած աղբյուր Նյութերի, իր զբաղմունքներում հանդիպող ֆրանսերեն տերմինների, անձնանունների և տեղանունների: Ծանոթագրություններ, անձնանունների և տեղանունների ցանկեր ունեն նաև մյուս հատորները:

Երկրորդ հատորը բաղկացած է երկու մասից: "Ներածություն և ընդհանուր տեսություն" վերնագրված մասում ամփոփել ենք հայ մարտարապետության միջնադարյան փուլերին վերաբերվող ընդհանուր բնույթի հետազոտությունները: "Առանձին հարցերի և պոքոնիկների մասին" բաժնում խմբավորված են նույն դարերի մարտարապետության կոնկրետ հարցերին Նվիրված աշխատությունները: Երրորդ հատորում ամփոփված են ակնառու հուշարձանների՝ Տեկորի, Երերուքի, Էջմիածնի մայր տաճարի, Բազարանի, Հափսիմեի ու Գայանեի, Տալաթի, Հոռոմոսի և Անիի կառույցների ուսումնասիրությունները: Չորրորդ հատորը կազմում են հրապարակապատկան հոգվածները, "Երևանի պետական պատմական թանգարանի մարտարապետական բաժնի հուշարձանների համառոտ համակարգական ցուցակ" -ը, հնագիտական ուղևորությունների, թանգարանային և հնագիտական աշխատանքների վերաբերյալ Նյութերը:

Ք.Քորամանյանի երկերը հրատարակության նախապատրաստելիս հիմք ենք ընդունել նրա կենդանության ժամանակ լույս տեսածները, իսկ հետագայում սպազորվածների համար՝ ձեռագրերը: Գծագրերն ընթեռնելի դարձնելու նպատակով հատորների չափերն ընտրել ենք հարավորին չափ մեծ: Նկարազարդումը նույնպես կատարել ենք տեխնիկական հնարավորությունների սահմաններում, որի համար առավելագույն չափով օգտվել ենք հեղինակի գծագրերից ու լուսանկարներից, բայց և լայնորեն օգտագործել ենք նաև այլ նյութեր: Խմբագրական և գիտական-բանասիրական աշխատանքները կատարել ենք նախորդ ժողովածուի փորձի հաշվառումով և հեղինակի գրվածքները հնարավորին չափ անխաջար զահելու պայմանով:

Լ.Ս.ԳԻՅՈՅԱՆ

ՀԱՍՏ ԳԱ Արվեստի ինստիտուտ
Երևան

ԳՈՒԳԱՐՔԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՏԱՎԱԳԾԱՅԻՆ
ԱՄԱՆՁՆԱՀԱՏԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՋԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ՄԻՆՉԵՎ 20-ԴԻ
ԴԱՐԻ ՍՆԻՋՔԸ

Գուգարքը բնակեցնող ցեղերը հնագույն ժամանակներում ապրում էին ոչ մեծ բնակավայրերում՝ անատշելի բարձունքներում, լեռնային զետակների ափերին և անտառներում: Հարթավայրերի բնակավայրերը կառուցում էին արհեստական քարաբլուրների վրա: Բերդշենքերը ամրացվում էին պարսպապատերով: Մոտակա լանջերում էին գտնվում արոտավայրերը, ցանքատարածությունը, համախ նաև քարանձավները և հանքախորշերը, գերեզմանոցը: Բնակելի կառուցապատումը խիստ էր, հույս կլար միջնաբերդին: Վերջինիս տարածքում գտնվում էր սբքավայրը և մեծամեծի բնակարանը: Գեղումներից հայտնաբերվել են բուրդածուկ և ուղղանկյուն հասակազիծ ունեցող բակարաններ /տասի-ժոթեր դիրովականի մոտ/:

Միջնադարյան շրջանում հնագույն բնակավայրերի սխեման զարգանում է ֆեոդալական հասարակարգի բարդացմանը համապատասխան ձևով: Բնակավայրը մեծանում է պարսպապատերից դուրս տարածված 'կառուցապատման', արվարձանների հաշվին: Բերդաքաղաքները և քերդավանների շուրջ կենտրոնանում են ամրություններից զուրկ բնակավայրերը: Գուգարքի միջնադարյան բնակավայրերից խոշորագույնը Լոռի-Բերդն էր: Կառուցապատումը խիստ էր և քառասյին: Սակայն, ինչպես նկատում է Հ.Պ.Խալիֆյանը, կարելի է նկատել որոշակի օրինաչափություն: Հասակագծման մեջ, հավանաբար, հիմ-

քային էին այն փողոցները, որոնք կապում էին քաղաքային դարպասը միջնաբերդի դարպասի հետ: Որոշ միջնադարյան բերդամասերը շարունակեցին իրենց գոյությունը մինչև օրս /Բերդ, Շնող/: Բնակավայրեր ստեղծվեցին նաև խոշոր վանքերի շուրջը /Հաղթառ, Օձուն, Սառահին/:

Գուգարքի բնակչությունը նկատելիորեն շատացավ 19-րդ դարի սկզբներին Արևմտյան Հայաստանի, Ղարաբաղի և Ռուսաստանի վերաբնակիչների հաշվին: Բնակավայրերը հիմնվեցին վերաբնակիչների ավանդների համաժայն:

19-րդ դարի բնակավայրերը ըստ աշխարհագրական դիրքի բաժանվում են լեռնային, հարթավայրային, անառիային և գետերին կից ափերի:

Ըստ կառուցապատման եղանակի տարբերվում են խիա, անկառն և շարքային ափերը: Խիա էին կառուցապատված գրեթե բոլոր գյուղերը դարասկզբում, երբ նրանք բաղկացած էին զլխատների համակառույցների հոծ զանգվածներից, արտաքինից համարյա աննկատ: Քեց տեղանքի վրա այս կառուցապատման ձևն ընդունում էր աստիճանաձև տեսք:

Շարքային կառուցապատման սովորույթը ներմուծվեց Գուգարք ռուս տղանդավորների կողմից /Գուշկինո, Վորոնցովկա/այմ, Կալինինո/ և այլն/: Այն ընդունվեց տեղացիների կողմից, երբ վերջիններս տեղափոխվում էին անառիայի վայրերից դեպի բանուկ մանապարհները /Կուրթան, Գյուլգարիկ/:

19-րդ դարի երկրորդ կեսում, կապիտալիզմի զարգացման ժամանակաշրջանում ընդունվում է ազատ կառուցապատման ձևը: Փողոցները անկառն են: Խոշոր գյուղերի կենտրոնում զտվում էին դուքանները, վարսավորանոցը, դարբանոցը, ձիթհանը /ու բոլոր գյուղերում/: Զրադացը-գյուղից դուրս, գետի մոտ:

Բնակավայրի նման դասակերպումների ձևն ու բնույթը նույնպես կախված էր տեղադրման ձևից: Լեռնային բնակավայրերում դասակերպումը մեծ էին, հարթավայրայիններում ավելի ընդարձակ էին:

Դասակերպումը բաժանվում են հեռակալ ափերի. փակ բակ /զլխատների համակառույցներում, բնորոշ է արևմտահայերի համար/, մեկ բակով /բնակելի և անտեսական կառույցները համառոտված են մեկ ծավալում, տարածված է ամբողջ Գուգարքում, բնորոշ է փոքր տնտեսությունների համար/, բազմաբակ ազատ /բնակելի և անտեսական կառույցները տեղադրված են ազատ, տարածված է ամբողջ Ռուսաստանիովոդ տարածքում, բնորոշ է տեղացիների և Ղարաբաղի վերաբնակիչների համար/ և բազմաբակ շարքային /բնակարանը և անտեսական կառույցները տեղադրված են մեկ շարքով, բնորոշ է ռուս վերաբնակիչների համար/:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԿԱՐԳԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱԳԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ԻՐԱՆԻ ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԿԱՐԳԱՆ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՎԱՆ ՃԱՐՏԱ-
ՐԱԳԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայաստանի վաղ միջնադարյան մշակույթի և իրանի վաղ միջնադարյան քրիստոնեական մշակույթի կապերը հայ-արևելաստորական կամ հայ-նեստորական մշակութային կապերի առկա ասկ արդեն մանրամասն լուսաբանվել են Ե. Գ. Տեր-Մինասյանի կողմից: Իսկ Հայաստանի վաղ միջնադարյան ճարտարապետության և իրանի վաղ միջնադարյան քրիստոնեական ճարտարապետության կապերը իրանա-անդրկովկասյան ճարտարապետական կապերի կոն-տեքստում արդեն մասամբ շոշափվել են աղյուսակի կողմից: Այժմ աղյուսակի է ի մի բերել հայ-իրանական ճարտարապետական գուլգահեռները /մասնավորապես, Հայաստանի վաղ միջնադարյան ճարտարապետության և Հյուսիսսային Միջագետքի արևելյան մասի վաղ միջնադարյան քրիստոնեական ճարտարապետության գուլգահեռները/, դրանք շմեկնելով և պարզապես մատնանշելով իրանի վաղ միջնադարյան քրիստոնեական ճարտարապետության հուշարձանները:

Հայ-իրանական ճարտարապետական գուլգահեռները ամենից առաջ նրկում են ճարտարապետական պատկերազրույթյան մեջ: Դրանք գուլգակցվող պատկերազրույթյան տարրերի /պատկերազրույթյան տիպերի/ գուլգահեռներն են. միանավ թաղավոր բազիլիկ կառույցներ /Մար Յուհաննես եկեղեցին Խորասանի մոտ/. միանավ բազիլիկ թաղավոր կառույցները՝ կից մույթերով և թաղավոր խորշերով /Մար Ազադիել եկեղեցին Քեթր Ջեթում/. եռանավ թաղավոր բազիլիկ կառույցները /Մար Յակուբ եկեղեցին Մեթինում/. քառակուսի թաղավոր բազիլիկ կառույցները /Մար Յակուբ եկեղեցու մկրտարանը կամ վկայարանը Մեթինում, Դեյր Ջաֆարան վանքի եկեղեցու մկրտարանը կամ վկայարանը/. խաչձեռն զմբթավոր կառույցները խաչձեռներով, որոնք փորանում են իրանում ուղղանկյան մեջ ներգծված քառակուսու կողքի չափով /Մար Մալքա եկեղեցու մկրտարանը կամ վկայարանը Մաղաթում, Դեյր Ջաֆարան վանքի եկեղեցին/. ութթեղորան սյունազարդ զմբթավոր կառույցները՝ իրանում ներգծված ուղղանկյան մեջ /Մար Գաբրիել վանքի եկեղեցու մկրտարանը կամ վկայարանը Խորասանում/: Դրանք նաև առանձին պատկերազրույթյան տարրերի գուլգահեռներ են - երկայնակի առանցքի կողքից ելնող մուտքները /Մար Ազադիել եկեղեցին Քեթր Ջեթում/. իրանում փակ միակողմանի զուլեռները /Մար Ազադիել եկեղեցին Քեթր Ջե-

խում/ . երեք կողմից զաւերեանները /Քասր Սերիժի եկեղեցին/ . բեմի
հատվածները առանց ավանդատների և առանց աբսիդի /Մար Գուհանա եկեղե-
ցին Դարամիսի մոտ/ . բեմի հատվածները առանց ավանդատների, դուռս
եկող կիսակլոր արտաքին աբսիդով /Մար Գակուբ եկեղեցու մկրտարանը կամ
վկայարանը Մծբինում, Մար Գակուբ եկեղեցին Մծբինում/ . բեմային մասե-
րը առանց ավանդատների և դեպի դուռս եկող ուղղանկյուն աբսիդով /Մար
Ֆիլիքսենուս վանքի եկեղեցին Միդյաթում/ . բեմային մասերը մեկ ավան-
դատով և կիսով չափ դուռս եկող ու կիսով չափ ներգծված աբսիդով
/Մար Ազազիել եկեղեցին Քեֆր Զեխում/ . բեմային մասերը երկու ավանդա-
տով և առանց աբսիդի Տիգրուի ներքին և վերին եկեղեցիները/ . բեմա-
յին հատվածները երկու ավանդատով և ներգծված աբսիդով /Աղհրա եկեղե-
ցին Խախում, Քասր Սերիժե եկեղեցին/ . բեմային մասերը երկու ավանդա-
տով և դուռս եկող նիստավոր աբսիդով /Մար Գակուբ եկեղեցին Սալախում/ :

Հայ-իրանական ճարտարապետական գուգահեռները երևում են նաև շինա-
րարական տեխնիկայում : Դրանցից է շինանյութը՝ քարը : Դրանցից են շի-
նարարական եղանակի գուգահեռները . սրբատաշ քարի շարվածքը շաղախով :
Դրանցից են նաև գուգահեռները շինարարական կառուցվածքներում . կիսա-
կլոր քաղը, առանց թմբուկի զմբեթը արոմպների վրա /Մար Գուհանա
եկեղեցին Դարամիսի մոտ / . արոմպավոր զմբեթը ութանկյուն թմբուկով,
իրանում՝ դրսից քառակուսի /Աղհրա եկեղեցին Խախում/ . արոմպներով
կոխը /Աղհրա եկեղեցին Խախում/ :

Հայ-իրանական ճարտարապետական գուգահեռները երևում են վերջապես
ճարտարապետական հարդարանքում : Դրանք դեկորատիվ տարրերի գուգահեռնե-
րն են . մուտքերը լյուսնետի վրա զգված կամարով /Մար Գակուբ եկեղե-
ցին Սալախում, Մար Գակուբ եկեղեցին Մծբինում/ . նեցուկների, իրա-
նում որմնամուկների վրա կանգնած լյուսնետի վրա կամարակապ մուտքերը
/Մար Գակուբ եկեղեցին Սալախում/ . կամարակապ /աղեղնավոր/ լուսա-
մուտքները /Մար Գակուբ եկեղեցին Սալախում/ . կիսասյուներին խարսխված
կամարով լուսամուտները /Մար Ազազիել եկեղեցին Քեֆր Զեխում/ . լուսա-
մուտքների շրջանցող քիվերը /Դեյր Ջաֆարան վանքի եկեղեցին/ . տիմպան
կազմող քիվերը /Մար Ազազիել եկեղեցին Քեֆր Զեխում/ . միակուռ և
անկյունավոր որմնամուկներ /Աղհրա եկեղեցին Խախում/ . քիվերը աբսի-
դում /Մար Գակուբ եկեղեցին Սալախում/ . կամարաշարերը կրկնակի կիսասյու-
ների վրա /Աղհրա եկեղեցին Խախում/ . կամարաշարերը կիսասյուների
վրա՝ որմնախորշերի վերևում և քիվերը աբսիդում /Աղհրա եկեղեցին
Խախում/ :

Քվարկված հայ-իրանական մարտարապետական զուգահեռները կապված են զնդարվեստական լեզվում հայ-իրանական մարտարապետական զուգահեռների հետ:

Քվարկված հայ-իրանական մարտարապետական զուգահեռներից մի քանիսին համապատասխանում են իրանա-վրացական և աղվանա-իրանական մարտարապետական զուգահեռները:

Հայ-իրանական մարտարապետական զուգահեռների կողքին կան նաև հայ-իրանական մարտարապետական տարբերություններ: Դրանք դրսևորվում են ոչ միայն մարտարապետական տարբեր հատկանիշների շնորհիվ, այլև համաձայն մարտարապետական հատկանիշների տարբեր տեղաբաշխման /զուգորդության և համախառնության/ շնորհիվ:

Փ.Ի.ՏԵՐ-ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՎ

ՀԱՄԷ ԳԱ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ և ազգագրության

ինստիտուտ

Երևան

ԳԱՌՆԻԻ ԱՆՏԻԿ ՏԱԺԱՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԻ

ԲՆՈՒՅՔԸ

20-րդ դարը դարձավ Հին Հայաստանի մարտարապետական կարևորագույն հուշարձաններից մեկի՝ Գառնիի անտիկ տաժարի վերածնությունը դար, որն սկսվել էր Ն.Մառի արշավախմբի 1911 թ. պեղումներով և ավարտվել 70-ական թթ. Ա.Մահինյանի կողմից նրա վերակառուցումով:

Բնական է նաև տաժարի ունեցած դերի հարցի գիտական քննության երևան գալը: Ըստ Գ.Վ.Տրեպերի, Գառնիի անտիկ տաժարը նվիրված էր Միթրայի պաշտամունքին: Սույն կարծիքը, որը լայնորեն տարածվեց գիտամասնայական գրականության մեջ "Արևի պաշտամունքին նվիրված տաժար" անվան տակ, փոխարինեց այն ավանդական մեկնությունը, որ հենվում էր խորհնացու հաղորդման վրա՝ Տրդատ Թագավորի կողմից իր խոսքովի դուխտը՝ Գառնիի "առն հովանոց" կառուցելու մասին: Այդ հաղորդումը, չլիք հետազոտողների, վկայում է քրիստոնեության ընդունման հետ համարը աշխարհիկ շենքի վերածելու մասին: Այդ հարցի ուսումնասիրումը կարևոր է տաժարի թվագրման համար: Ներկայումս, կապելով մի շղթայով խորհնացու տվյալները և Գառնիի ամրոցի հունարեն արձանագրության տվյալները, տաժարը թվագրվում է 77 թ.:

Եսկայն պետք է նշել, որ այդ հարցերը դիտարկելիս հաճում են

անհրաժեշտորեն շխմաստվորված մի շարք հարցեր: Հին արևելյան և հնդկ-
եվրոպական դիցաբանական պատկերացումներում հյուսիսը կապվում էր ան-
դրոշխարհի հետ, մասնավորապես այն տեղի, որտեղից ստորերկրյա աշխարհ
էր իջնում Արեւի աստվածը: Ուստի Գառնիի տաճարի ճակատի հյուսիսային
կողմնորոշումը ցույց է տալիս, որ տաճարը նվիրված է հոգեհանգստյան
պաշտամունքներին, նախ և առաջ ելնելով այն բանից, որ առաջական նշու-
տվալիցում տաճարը նվիրված էր արքայի նախնիների պաշտամունքին: Այն-
տեղ կարող էր նաև մեծարվել Միթրան, որ հին պատկերացումներով հանդես
էր գալիս իբրև "արդար դատավոր անդրշիրիմյան աշխարհում": Դա թույլ
է տալիս շեշտելու Կ.Վ.Տրեպերի բնորոշումը: Ընդ որում դառնում է բա-
ցատրելի տաճարի մույթերին ծնկաշոք առանձնապես պատկերման փաստը:
Ինչպես ցույց է տալիս ծնկաշոք կերպարների հետազոտումը, այդ կեցված-
քը Հին Արևելքի և Անտիկ Աշխարհի արվեստում կապված է միջնորդ աստվա-
ծությունների պաշտամունքների հետ, որպիսին հին դիցաբանության մեջ
հանդես է գալիս նաև Միթրան: Տաճարի մուտքի մոտ դեմքերով դեպի արե-
վելք և արևմուտք ուղղված հարթաքանդակները պետք է ընկալել, որպես
Կառևառչի և Կառևառչատայի, Միթրայի պաշտամունքի հետ կապված այգաբա-
ցի և մայրամուտի պատկերներ:

Համալսելու ուշադրության արժանի են Մովսես Խորենացու տեղեկու-
թյունները: Հին հայերեն բնագրի քննումը թույլ է տալիս հրաժարվել
դրանց, իբրև տաճարի նկարագրության, մեկնաբանումից: "Մահաբան" տե-
մինի առկայությունը բնագրում թույլ է տալիս Խորենացու տեղեկու-
թյունները հսկանալ իբրև հաղորդում Գառնիի ամրոցում Տրդատ Գ-ի կող-
մից "հանգստարանի" կառուցման մասին: "Յայտու ժամանակաւ կատարէ Տըր
դատ գշիւնուած ամրոցին Գառնուոյ, զոր որձաքար և կոփածոյ վիմօք, երկա-
քալամ և կապարով մածուցեալ. յորում շինեալ և տուն հովանոց, մահա-
բանօք, սքանչելի դրոշուածովք բարձր քանդակաւ, ի համար քնո իւրոյ
խոսրովիդիստոյ, և գրեալ ի նմա գլխաւսալ իւր հելլենացի գրով" /Մով-
սես Խորենացու Գառնութիւն հայոց, քննական բնագրից Մ.Արեւյանի և
Մ.Հարությունյանի, Երևան, 1981, Գիրք Բ, գլ.Դ/: Դա արձագանքում է
Գառնիի պեղումների միջոցով հայտնաբերված սյուներով, բանդակներով
և շարտարապետությամբ զարդարված մարմարե սարկոֆագի բեկորներին, որ
լրիվ համապատասխանում է Խորենացու նկարագրությանը: Այն փաստը, որ
Խորենացին հանգստարանը նկարագրելիս խոսում է որձաքարե կառույցների
մասին, թույլ է տալիս ենթադրել, որ սարկոֆագը դրված է եղել տաճա-
րում: Թերևս փոխվել է ցելայի հատվել այդ պատճառով և լուսանցույցի
վերինում կառուցվել զմբեթ կրաշաղժի միջոցով: Հենց այն փաստը, որ

տամարը անտիկ շրջանում նվիրված էր արքայի նախնիների պաշտամունքին, կարող էր հիմք հանդիսանալ ուշ անտիկ կամ վաղ քրիստոնեական շրջանում այն վերածելու արքայաքույր Խոսրովիդուխի հանգստարանի: Վերջինըս, ըստ Խորենացու հաղորդման բնույթի, կարող էր լինել քրիստոնեության կողմնակից: Դրանով էլ բացատրվում է քրիստոնեական շրջանում տամարի գոյատևումը:

Գառնիի եղած հունական արձանագրությունը չի հաղորդում տամարի կառուցման մասին: Բացի այդ, դառնում Թա.Սմիռնովի տեղեկություններից, կարող էր գոյություն ունենալ ևս մեկ հունական արձանագրություն Տրդատ Գ արքայի անունով, որի մասին էլ երևի հաղորդում էր Խորենացին: Ուստի թվում է, որ առայժմ տամարի կառուցման թվագրման հարցը որոշելիս պետք է նկենի ամենից առաջ տամարի մարտարապետական առանձնահատկություններին:

Ձքնելով այդ գուտ մարտարապետական հարցը, անհրաժեշտ ենք համարում Ա.Սահինյանի այն տվյալներին, որ Գառնիի տամարի հարդարների մի քանի մանրամասնոր հիշեցնում են Բաշլեբկի փոքր տամարը, ավելացնել նաև այն դասը, որ երկու կառույցների հարդարանքում էլ կիրառվել են ումբեր իոնիկների միջև սլաքների փոխարեն:

Ա.Ա.ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ
ՀԱՅԶ ԳԱ Արվեստի ինստիտուտ
Երևան

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ՄԻԱՆԱԿ ԵԿԵՆԵՑԻՆԵՐ

Միանավ եկեղեցիները Հայաստանի ամենավաղ և ամենատարածված պաշտամունքային հուշարձաններից են: Երկայնական կառուցվածքների այդ տիպը լայն համարում ունեն ամբողջ քրիստոնեական աշխարհում, իսկ նրա ծագումը հնից է գալիս: Հայաստանի վաղ միջնադարյան միանավ հուշարձաններից միայն մի քանիսն են մասել մասնագիտական գրականության մեջ: Բայց դրանք, հատկապես նրանք, ծագման հարցը, միշտ հուզել են մասնագետներին: Միանավ հուշարձաններին են անդրադարձել Յուրոս Զուրմանյուրը, որը նկարագրել է մի շարք միանավ եկեղեցիներ, Ն.Մ.Տոկարսկին, Յ.Սալոմիգոլսկին, Ա.Խաչատրյանը, Ա.Ա.Սահինյանը, Մ.Մ.Հասրաթյանը, Գ.Նունեոն, Ֆ.Գանդուֆոն և ուրիշներ:

Հայաստանի վաղ միջնադարյան միանավ եկեղեցիները իրենց ծավալահատակագծային կոմպոզիցիայով կարելի է բաժանել երկու հիմնական խմբի՝

արտաքին պատերի ուղղանկյուն ծավալի մեջ ներգծված արևիդներով և դուրս եկող արևիդներով հուշարձաններ:

Առաջին խմբին է պատկանում միանավ եկեղեցիների մեծամասնությունը: Սրանց իրենց հերթին կարելի է բաժանել երկու ենթախմբի. պարզ ծեփի միանավ հուշարձաններ, առանց հիմնական ծավալին կից որևէ կառուցվածքի /Արագյուղի, Ավանի /Օրեան/, Պեմզաշենի, Ավանի /Աշտարակի շրջան/, Թալինի, Շենիկի, Քասախի, Եղվարդի, Հարթավանի, Լեռնակերտի, Շենավանի, Միրաքի և ուրիշ եկեղեցիներ/ և հիմնական ծավալին կից մեկ կամ երկու ավանդատներով ու մեկ, երկու կամ ևս երեք կողմերին կից արտաքին սրահներով եկեղեցիներ /Ագարակի, Զովունիի /Սուրբ Վարդան/, Գառնիի, Թանահատի, Էջմիածնի, Դիլինի, Հոբարժի, Ավերդուլի, Գյուլագարակի, Չուրթանի, Վարդաբուրի և այլ եկեղեցիներ/:

Դուրս եկող արևիդներով միանավ եկեղեցիները առնելի հոգրաքննվում են, ոչ այնքան բազմապես, ինչպես նախորդ խմբի հուշարձանները, և նրանց մեջ բացակայում են ավանդատներով և արտաքին սրահներով եկեղեցիները: Նրանց կարելի է բաժանել դուրս եկող կիսակլոր /վերիշեն, Գարդի/ և բազմանիստ արևիդներով /Էջմիածին, Ջրվեժ, Շողագալանք, Ջարջաուխ, Ոսկավազ և այլն/ հուշարձանների:

Ունենալով բազմաթիվ արքեպիսկոպոսներ պլանային և ծավալա-տարածական լուծումներում, միանավ հուշարձանները համախմբվում են ընդհանուր հիմնական կոմպոզիցիայով՝ դրանք քարե թաղով ծածկված հասակազուգուղղանկյուն կառուցվածքներ են բազմաստիճան ստիլոբատի վրա, թաղակիր կամարներով կամ առանց դրանց: Համախմբված հուշարձանները ծածկված են եղել խլայե ծածկերով, որոնք հետագայում, նույնպես վաղ միջնադարում վերակառուցումների ժամանակ փոխարինվել են ցարեն ծածկով: Դրսից ծածկերը երկթեք են, ծածկված կղմինդրով: Թաղակիր կամարները հանդիման են հասարակ ուղղանկյուն կամ T-աձև որմնասյուների վրա: Միանավ եկեղեցիների պատերը շարված են սրբատաշ առնձից կամ բազալտից և, ինչպես վաղ միջնադարյան ուրիշ կառույցներում, այս հուշարձանների մեծ մասում էլ դրանք բավական հաստ են: Զարն է խալում հիմնական կրող դերը իսկ բուստրեմոնային միջուկը համեմատաբար բարակ է:

Լուսամուտների բացվածքները կտրվածքում ուղիղ կամ համարյա ուղիղ են, կիսակլոր կամ պայտածե վերջավորություններով: Մուտքի բացվածքները մեծ մասամբ զտնվում են արևմտյան կողմում, երբեմն - հարավային և արևմտյան /Կառուտ, Էջմիածին, Լեռնակերտ, Գառնի/, ավելի հազվադեպ - հյուսիսային և արևմտյան /Դիլին/ կամ միայն հարավային /Ավան,

Չոպուների: Բարավորները սխալտոր քաղից են, ուղղանկյուն կամ Ռ-աձև, երկու փոքրիկ ելուստներով, որոնք հենվում են պատերին կազմելով մուսքը: Հաժախ բարավորի և վերևի պատի միջև թողնված է քնոնաձգման անցք: Երբեմն մուսքերի բացվածքները մշակված են պորտալնորի ձևով՝ մուսքի երկու կողմերում ընդհանուր խոշակով միացված երկուական կիսա-սյուներով, որոնց վրա է հենվում ֆրոնտոնի տակ վերցված կիսակոր կամ պայտած կամարը:

Միանավ հուշարձանների համաչափությունները հիմնականում չեն տար-բերվում երկայնական տիպի պաշտամունքային կառուցվածքների դասական համաչափություններից՝ շենքի լայնության և երկարության հարաբերու-թյունը կազմում է 1:2-1:3:

Միանավ հուշարձանների ղեկորատիվ հարդարանքը բավական պարզ է: Որմասյուներին իմպոստները ունեն ուղղանկյուն ձև առիկով, խորիսխնե-րը մշակված են հիմնականում հորիզոնական գոտիներով, երկուսն էլ հա-ծախ ծածկված են լինում բուսական կամ երկաթափական մոտիվներ ունեցող զարդաքանդակներով: Բարավորներն էլ հաժախ զարդաքանդակված են, այդ զարդաքանդակների կոմպոզիցիաների հիմքում մեծ մասամբ ընկած է շրջառ-գծի մեջ վերցված հավասարյալ խաչը: Վերջինս շատ բնորոշ է վաղ միջնա-դարյան ուրիշ հուշարձանների համար ևս, հանդիպում է նաև որմասյուներ-րի իմպոստների և մուսքերի պատերի վրա: Հուշարձանները հաժախ պսակված են առամասվոր քիվով:

Միանավ հուշարձանների ուսումնասիրությունը մեծ նշանակություն ունի հայկական քրիստոնեական պաշտամունքային ժառանգության կառուց-վածքների բազմաթիվ տիպերի ձևավորման ամբողջ պրոցեսի, ինչպես նաև Հին Հայաստանի և այլ երկրների ժառանգության հետ դրանց կապերի լուսաբանման համար:

Ա.Ա.ՔԱԼԱՆՅԱՆԻ, Կ.Ե.ՂԱԶԱՐՅԱՆ
ՀՍՍՀ ԳԱ Հնագիտության և էթնագրության
ինստիտուտ, ՀՍՍՀ ԳԱ Արվեստի ինստիտուտ
Երևան

ԴԱԿԻՆԻ ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐԹԱՆ ՄՈՆՈԿՄԵՆՏԱԼ
ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐ

1. Հայկական վաղ միջնադարյան ժառանգությունների ուսումնասիրման

գործուս առանձնատուկ նշանակութիւնն են ձեռք բերում Դիինի պշ-
տամունքային և աշխարհիկ մոնումենտալ կառույցները: Դիինը եղել է միջ-
նադարյան Օսրտարապետութեան ձևավորման կարևորագույն կենտրոններից
մեկը: Այս առումով առաջաներթ խնդիր է պարզել և որոշակի հասկու-
թիւն մտցնել քաղաքի Օսրտարապետութեան պարբերացման հարցերում, որին
մենապես նպաստում է շինութիւնների հնագիտական մանրագնին քննութիւն-
նը զբաղող աղբյուրների լայն օգտագործմամբ:

2. Դիինի կաթողիկէ եկեղեցին այն բացառիկ հուշարժաններից է,
որտեղ նկատւում են հատկազծային և ծավալա-տարածական փոփոխութիւններ-
ը, կատարված նրա գոյութեան ողջ ընթացքում: Այն կառուցվել է 4-5-րդ
դդ. սահմանադրւիս և իր նախնական տեսքով նոսնայ բազիլիկա է: 5-րդ
դարի կիսերին եկեղեցու փայտածէն ծածկը հեռացվում է և փոխարինվում
քարե կոնստրուկցիայով: Նույն դարի 70-ական թվականներին, կապված
հոգևոր կանոնը Դիին տեղափոխելու հետ, կառուցվում են եկեղեցու ար-
տաքին սյուննախաճ, ավագ խորան: Երկու ավանդատները և արվում խժա-
նկար հատկ: 572 թ. յապտամբութեան ժամանակ կաթողիկէ եկեղեցին հըր-
դեհվում և քանդվում է պարսիկների կողմից: Այն հիմնովին վերականգնը-
վում է 7-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակներին, վերածվելով խաչածե
հատկազծով զմբշտվոր սրահի: Եկեղեցին կոռոնավում է 893 թ. երկը-
շարժի ժամանակ և այլևս չի վերականգնվում:

3. Դիինի միանավ բազիլիկ եկեղեցին Հայաստանի նման կառույցների
դասական օրինակներից է: Այն իր հատկազծով և կոնստրուկտիվ առանձ-
նահատկութիւններով թվագրվում է 5-5-րդ դդ. և չի առնչվում Յիզաբու-
զիտի անվան հետ: Վերջինիս խնամարայ վկայարանը հավանաբար գտնվում
է կաթողիկէ եկեղեցու արևելյան մասում, որտեղ նկատելի են շատ փոքր
շափերի մասուրի հետքեր: Միանավ բազիլիկան ավերվել է 893 թ. երկ-
րաշարժի ժամանակ:

4. 7-րդ դարի կեսերին Ներսես Գ կաթողիկոսը Դիինում կառուցում
է սբ. Սարգիս եկեղեցին, որից պահպանվել են միայն առանձին մանրամաս-
ներ՝ նման Զլարթնոցի տաճարի խոյակներին և կամարողեղներին: Հավանա-
կան է, որ Դիինի սբ. Սարգիս եկեղեցին ունեցել է կլոր հատկազծով
հորինվածք, որից որոշ ակզոններ կարող էին փոխառված լինել Զլարթ-
նոցի տաճարի կառուցման ժամանակ:

5. Դիինում բացվել է երեք պալատ, որոնք պահպանում են ավանդա-
բար եկող հատկազծային ձևերի աստիճանական զարգացում: Անառարկելի
է, որ Դիինի աշխարհիկ շինութիւնները իրենց ազդեցութիւնն են թո-
ղել սիւնադարյան Հայաստանի պալատական շինութիւնների Օսրտարապետու-

Յայն վրա /Ֆլորիտոց, Արուս, Անի և այլն/:

Դվինում հայտնի հնագույն պալատի մինչև միջնաբերդի պալատում
քայքայված մերշակունյաց զահախստ զահլիմն է, որը խոսքով Բ խոսակ յագա-
վորի շինարարական գործունեությունը արգասիքն է: 4-րդ դարի 30-ական
թվականներին կառուցված այս շինությունն նախնական երկու հատակները
եղել են կավապատ, իսկ վերին կրճենի հատվածն արվել է հավանաբար 5-րդ
դարում՝ վերջին մերշակունյեների ժամանակ: 6-րդ դարի վերջում պալատի
սարածքը մասնատված էր փոքր սենյակների, որոնցից մեկում գտնվում էր
Դվինի դիվանը:

6. Նաթողիկոսական երկու պալատները, որոնք նույնպես ունեն կենտ-
րոնական սյունազարդ զահլիմներ, գտնվում են քաղաքային թաղամասում,
կաթողիկե եկեղեցուն մոտ: Պալատներից հնագույնը կառուցվել է 5-րդ դա-
րի 70-ական թվականներին՝ կաթողիկոսարանը՝ Դին տոկոփոխուլուց անմիջա-
պես հետո: 6-րդ դարի 60-ական թվականներին, Սուրեն Մարզպանի օրոք,
որը հայտնի էր նաև իր կրոնական անհանդուրժողականությամբ, պալատը
վերածվում է պարսից պաշտոնյայի նստոցի, և արևմտյան շեռում հիմնվում է
կրակապաշտական տարուշան: Դա առիթ է հանդիսանում 572 թ. ապստամբու-
թյան, որի ժամանակ ոչնչացվում են և տարուշանը, և պալատը:

7. 7-րդ դարի սկզբներին կաթողիկե եկեղեցու վերականգնման հետ
մեկտեղ, նրանից քիչ հյուսիս կառուցվում է նոր պալատ, որը հասակածն-
վում ընդհանրություններ ունենալով նախորդի հետ, որոշ չափով տարբեր-
վել է ծավալա-տարածական կառուցվածքով: Այս կառույցի թվագրման հար-
ցում կան հակասական կարծիքներ: Պալատի 7-րդ դարի թվագրման օգտին են
խոսում այդ ժամանակաշրջանին բնորոշ մարտարապետական մանրամասները
/խարխիս, խոյակ և այլն/ և շինարարական, շերտագրական պատկերը: 10-րդ
դարում պալատը վերածվում է մզկիթի, կառուցվում է աղյուսաշար նոր
հասակ, որոշ փոփոխություններ կատարվում են ներքին բաժանմունքներում:

8. Քաղաքի տարածքում հայտնի են նաև վաղ միջնադարյան այլ շինու-
թյուններ /36 սյուններով կարավանատուն մնացորդները, առանձին գտնված
քաղմաթիվ խարխիսներ/, որոնք վկայում են այդ ժամանակաշրջանում Դվի-
նի կառուցապատման և լայնածավալ շինարարության օգտին:

Հ. Կ. ՔԱՐՏԱԾԵԼԱՆ

ՀԱՍՆԱԿԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻՆ ՄՈԴՆՆԵՐ
ՎԵՐԱԿԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ԿՈԼԼԵԿՏԻՎԻ ԿՈԼԼԵԿՏԻՎՆԵՐԻ
ՎԵՐԱԿԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ԿՈԼԼԵԿՏԻՎԻ ԿՈԼԼԵԿՏԻՎՆԵՐԻ

ՎԵՐԱԿԱՆՈՒՄՆԵՐԻ

ՆԱԽԱԳԾԱԿԻՆ ԳՐԱՍԵՆՅԱԿ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԺԱՐՏԱՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ

ՎԵՐԱԿԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՐՑԵՐԸ

(ԿԿ. III)

Միջնադարյան Հայաստանի ինքնատիպ մարտարապետական հուշարձաններից մեկը՝ Նախապանքը, գտնվում է Շամշադինի շրջանի Զինչին գյուղից մոտ 5 կմ հարավ-արևմուտք, անտառախիտ սարերով ու ձորերով շրջապատված ոչ մեծ բացատում։ Երբեմնի վանական համալիրից կանգուն է մնացել միակ եկեղեցին, որի արևմտյան և հարավային մականներին կցված պահպանվել են զավթի և այլ նպաստների հետքեր։ Եկեղեցին արտաքինից ուղղանկյուն /11,40 9,46 մ/, ներքուստ խաչաձև հատակագծով գմբեշավոր զանգված է։ Արևմտյան մուտքի քարավորի արձանագրության համաձայն այն օծվել է 1151 թ.։ Ըստ այդմ պետք է ենթադրել, որ հուշարձանը կառուցվել է 12-րդ դարի երկրորդ քառորդում։ Եկեղեցին չորս անկյուններում ունի միահարկ ավանդատներ։ Աղոթասրահին առջող նրանց պարզ անկյունների ձևով մշակված եզրերը որմնամուկների դեր են կատարում, որոնք կամարների միջոցով իրենց վրա պահում են ներսից զննած, արտաքինից ութանկյուն թմբուկը։ Նախազմբախին փոխանցման համակարգում կիրառված են արհմաների և առաքանների յուրաքանչյուր լծորդումներ։

Եկեղեցին կառուցված է կոպտաշուշ ու անմշակ ժելյան կրաքարերով /դրանք ունեն թույլ կապտավուն երանգավորումներ, որից և հավանաբար ստացել է իր անվանումը/։ Հուշարձանի միակ մշակված մասը վեղարտակ մոխրից է, որի արևմտյան նիստին փորագրված են շրջանակների մեջ առնված մի քանի խաչապատկերներ։ Եկեղեցին ներքուստ սկզբված է եղել։ Որոշ չափով մշակված են կառույցի կոնստրուկտիվ պատասխանատու մասերը՝ կամարները, թաղերը և այլն։ Կոպտաշուշ և սրբաշուշ քարերի նման համադրությունը կառույցների հայտնի են Սյունիքից,¹ Արցախից, Ուտիքից և

1 Մակար եպ. Բարխուդարյանց, Արցախ, Բաթու, 1895, էջ 332։

2 Ս. Ն. Մնացականյան, Հայկական մարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Երևան, 1960, էջ 18։

այլ պատճառան վայրերից: Սակայն, եթե Մյուլնիքի շինություններում
օգտագործված քարերն ունեն ինչ-որ շափով մշակված տեսք, ապա նախա-
վանքում հագիվ նկատելի է պատերի հորիզոնական շարքերի պահանման
սկզբունքը: Այդպիսի շինարարական տեխնիկայով իրականացված կառույց-
ներ կան Շամշադինի մյուս վայրերում և հարևան շրջաններում /Այգե-
ժոր գյուղում ս. Հոփախմե եկեղեցին, գյուղից դեպի հարավ ընկած
պատճառան բնակատեղերի հուշարձաններ, Բերդի, Արծվաբերդի. շրջակայ-
քում գտնվող եկեղեցիներ, Խուսիսավանքը և պատճառան Փառխոս քաղաքի
եկեղեցիները Աղբեջանական ՄՍՀ Գետաբեկի շրջանում և այլն/: Նախ-
ապանքի մակառակներին կցված կառույցների ավերակ հեքքերը ցույց են
տալիս, որ համալիրը իր հասակագծային հորինվածքով ընդհանուր զեքեր
է ունեցել նրանից ոչ հեռու գտնվող Շխուրադի և նոր վերագավառի
հուշարձանախմբերի հետ:

Եկեղեցին գտնվում է կանգուն, սակայն խորխուլ վիճակում: Մասամբ
քանդված են արևմտյան և հարավային խաչաքաների թաղերը, բացակայում
են բոլոր ծածկասալերը: Նկատելի են հետագա ժամանակներում կառաված
նորոգումների հեքքեր /հյուսիսային թաղը, մակառակների առանձին համա-
ններ, վեղարը/, որոնք իրականացվել են համաժամբար փոքրաչափ քարերով:

Հուշարձանի արևիվային լուսանկարները և մասամբ այսօրվա վիճակը
հնարավորություն են տալիս վերականգնել կառույցն ամբողջությամբ:
Ըստ այդ փաստերի, եկեղեցու պատերն ավարտել են մակառակներով ու միա-
թեք լանջերով և ունեցել են զմբեթային քառակուսու արտաքին ծավալներ:
Նրա շրջակայքում հայտնաբերված ծածկասալերի բեկորներից պարզվում է,
որ այն ծածկված է եղել գլանիկավոր քարե սալերով /դրանք հալստում
են կառույցի հողով ծածկված լինելու հավանական թվացող տարբերակին/:
Թմբուկի արտաքին ձևը և զմբեթն ավարտող խնձորակի բեկորը ցույց են
տալիս, որ վեղարը նույնպես եղել է ութանիստ, և հնարավորություն են
տալիս ստանալ նրա բարձրությունը: Թմբուկը պտակող սրբատաշ քարերի
օրինակով տեղադրվում են լանջերի քիվերը:

Կառույցի նախնական տեսքը մշտորեն վերաբաղելու համար նախապես
հարմար է նրա բացակայող մասերը վերականգնել նույն շինարարական տեխ-
նիկայով՝ կիրառելով ժամանակակից կապակցող նյութեր: Դա հնարավորու-
թյուն կընձեռի պահանքն նրա կերպարը և մեզ հասած շինարարական
ավանդույթները:

ԱՐՑԱՅԻ ԵՎ ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՄԵԼԻՔԱՎԱՆ ԱՊԱՐԱՆՔՆԵՐԻ ՀԱՏԱԿԱԳԵՐԻ ՀԱՄԱՐՆԵՐԻ ԱՐՑՈՒՄԱԿ /ԳԵԿ. Ա.Ք.ՂՈՒԼՅԱՆ, "ԱՐԳԱՒԻ և ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՄԵԼԻՔԱՎԱՆ ՍԱԿԱՐԱՆՔՆԵՐԻ ԴՈՒՆԻՔԱԿԱՆ ՍՈՒՆՈՒՄԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ"/.

1. Խաչենի Հասան-Ջալալ Դոլա իշխանի սպարանքը Վանք գյուղում /18-րդ դ./
2. Աբրահամ Սպարապետի ժառանգների սպարանքը Գյուլիստանում /1782թ./
3. Մելիք-Դոլուխանյանների սպարանքը Թուխնակալ գյուղատեղում /18-րդ դ./
4. Մելիք-Խարայեյանների սպարանքը Մոխրաթաղում /1771 թ./
5. Մելիք-Շահնազարյանների սպարանքը Չանալիում /1786 թ./
6. Մելիք-Բարխուդարի ժառանգների սպարանքը տեղում /1783 թ./
7. Մելիք-Բեգլարյանների սպարանքը Թալիշում /18-րդ դ. սկիզբ/
8. Մելիք-Խարայեյանների սպարանքը Մաղավուզում /18-րդ դ./
9. Մելիք-Եզանյանների սպարանքը Տեղում

Հաճախությունները՝ Ա.ՂՈՒԼՅԱՆԻ /1,2,5,7/, Ա.ՂՈՒԼՅԱՆԻ և Ռ.ԱՐԳԱՐՅԱՆԻ /4,8/, Ռ.ԱՐԳԱՐՅԱՆԻ և Մ.ԼՐԱՄՅԱՆԻ /3/, Ն.ՊԱՊՈԼԻՅԱՆԻ /6,9/: Հառակագծերի մասնակի վերակազմությունները հեղինակի:

ՔԱՐԱՐԱՆԻ Ա.ՇՈՒՇԱՆԻԿ ԵՎԵԼՆՅԻՆ /ԳԵԿ. Կ.Կ.ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ, "Բազարանի ա.Շուշանիկ եկեղեցին"/

ԿԱՐՏԱՎԱՆՔԻ ԵՎԵԼՆՅԻՆ /ԳԵԿ. Հ.Կ.ՔԱՐԱՄՅԱՆ, "Խաղաղության Ծաղկաբույսությունը և նրա վերականգնման հարցերը"/.

1. Արևմտյան Օսկառ, Հաճախություն, 2. Արևմտյան Օսկառ, վերակազմություն, 3. Հառակագիծ, 4. Կարվածք 1-1, 5. Թմբուկի քիվը, 6. Թմբուկի արևմտյան նիստի լուսամուտը

ՔՅՈՒՆԻՔԱՎԱՆ, ՀԱՅԿԱՎԱՆ ԵՎ ՎՐԱՑԱՎԱՆ ՏԱԾԱՐՆԵՐԻ ՀԱՏԱԿԱԳԵՐ /ԳԵԿ. Գ.Ն.ԼՈՂՎԻՆ, "Հայաստանի և Վրաստանի կենտրոնաճիգ շենքերը համաշխարհային Օսրառադեություն կոնսերվացում"/.

1. Քվեթի, 590-604 թթ., 2. Հոփախմե 618 թ., 3. Ավան, 591-602 թթ., 4. Սարգիս և Բաբոսի եկեղեցի, Կոստանդնուպոլիս, 527 թ., 5. Ռափինա, Սան-Վիտալե, 547 թ.

ՔՅՈՒՆԻՔԱՎԱՆ, ՀԱՅԿԱՎԱՆ ԵՎ ՌՈՒՍԼԱՎԱՆ ՏԱԾԱՐՆԵՐԻ ՀԱՏԱԿԱԳԵՐ /ԳԵԿ. Գ.Ն.ԼՈՂՎԻՆ/.

1. Շվարդ, 7-րդ դ. երկրորդ կես, 2. Իրինդ, 7-րդ դ., 3. Էզրա, 510-515 թթ., 4. Պանագիի Լիկադեմու եկեղեցի, Աթենք, 11-րդ դ.,

5. Դափնի վանքի եկեղեցին, 11-րդ դ., 6. Եկեղեցի Խրիստիանոս-
յում, 11-րդ դ., 7. ս. Սոֆիան Մոնեմվասիում, 12-րդ դ., Եիև,
Ասալածածնի եկեղեցին Ալոփում, 11-րդ դ., 8. Առաջին հարկա-
բաժնի հատակագիծ, 9. Երկրորդ հարկաբաժնի հատակագիծ, վերա-
կազմություն Գ. Լոզվինի

Հոիփոստի Տիգի ՏԱՃԱՐՆԵՐ /գեկ. Ա. Ա. Մաիլով, "Հոիփոստի տիգի
հուշարձանների զարգացման հարցեր"/.

Ավանի ս. Հովհաննես, Էջմիածնի Հոիփոստե և Արծվաբերի /ըստ
Տիևրի/ տաճարների հատակագծերը

-1 Ավանի տաճարի արևմտյան ծակառ /վերակազմություն հեղինակի/.
-2 Ավանի տաճարի լայնական կտրվածքը /ըստ հեղինակի/, -8, Ավա-
նի տաճարի լայնական կտրվածքը ըստ Վ. Գրիգորյանի: -1, Հոիփոստի
տաճարի լայնական կտրվածքը /վերակազմություն հեղինակի/, -2 Գըմ-
փեշտակ փոխանցումը Հոիփոստում /618 թ./, -1 Գմբեթառակ փո-
խանցումը Արծվաբերում, -2 Արծվաբերի լայնական կտրվածքը /վե-
րակազմություն հեղինակի/:

ՔԱՐԳԱՆԱԶԱՅ ԵԿԵԼԵՑՈՒ ՀԱՏԱՆԱԳԻԵԸ, ԳՄԲԵԹԻ ԿՏՐՎԱԾՔԸ ԵՎ ՊՈՆՏՐՈՒԿ-
ՏՈՎ ՀԱՆԳՈՒՅՑՆԵՐԸ /գեկ. Ա. Ա. Մանասյան, "Հայաստանի վաղ միջնադար-
յան շինարարական արվեստի մի քանի հարցեր, կապված թարգմանչաց եկե-
ղեցու վերականգնման հետ"/.

ԳԵՂԻ ԲԵՐԴԻ ՏՆԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՋԱՏ ԳԵՏԻ ԱՎԱՋԱՆՈՒՄ /գեկ. Ռ. Ի. Մա-
կևոսյան, "Կայան" տիգի ամբողջ-ապստամբավայրերը/.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՒՇ ՄԻՋՆԱԴԱՐՑԱՆ ՄԵՄՈՐԻԱԼ ՔԱՆԴԱԿ /գեկ. Ա. Ա. Մանասյան-
յան, "Հայաստանի ուշ միջնադարյան մեմորիալ հուշարձանները"/.

1. Նորադուզ, խաչքար, 15-րդ դ., 2. Դաշքենա /վարդենիսի շրջան/,
խաչքար, 1529 թ., 3. Մեծ Մազրա /վարդենիսի շրջան/, խաչքար,
17-րդ դ., 4. Տեղ /Գորիսի շրջան/, տապանքար, 17-րդ դ., 5. Էջ-
միածին, քանդակ խաչ, 17-րդ դ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՒՇ ՄԻՋՆԱԴԱՐՑԱՆ ՄԵՄՈՐԻԱԼ ԺԱՐՏԱՐԱԳԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ /գեկ.
Ա. Ա. Մանասյան/.

1. Մուղնի եկեղեցի մեմորիալ սյունաստան, 1664-1669 թթ.
2. Տաթևի մեծ տապան, եկեղեցի, 1663 թ., զմբեշավոր դամբարան
1670 թ., մեմորիալ սյունաստան, 1743 թ., 3. Աղթամար, եկեղեցի
915-921 թթ., քառասյուն գմբեշ, 1763 թ., 9. Աշտարակ, քառա-
ճյուղի մեմորիալ կառույց, 19-րդ դ.

ԴԱՌՆԻԻ ԺԱՐՏԱՐԱԳԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐԻ ՀԱՏԱԿԱԳԻԵՐ /զեկ. Ս.Խ.Մնացականյան, "Գառնիի տնտիկ շրջանի պալատը և վաղ միջնադարյան պալատական կառույցների կազմավորման հարցը"/.

1. Անտիկ ժամար, 2. Պալատական դահլիճ, 3. Պալատական շենքի մնացորդներ, 4. Բաղնիք, 5. Քառաբսիդ եկեղեցի, 7-րդ դ., 6. Կաթողիկոս Մաշտոցի դամբարանը, 9-րդ դ.

ԺԱՐՏԱՐԱԳԵՏԱԿԱՆ ՄԱՆՐԱՄԱՍՆԵՐ ԵՎ ՔԱՆԴԱԿՆԵՐ ՀԱՅՏՆԱԲԵՐՎԱԾ ԳԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ՓԱՄԱՆԱԿ /զեկ. Ս.Խ.Մնացականյան/.

1.2.3. Քիվերի քեկորներ /մարմար/, 4.5. Երեսպատման սալեր /բազալտ/, 6.7. Քանդակների մնացորդներ /մարմար/.

ԺԱՐՏԱՐԱԳԵՏԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ ՅԱԶԼՈՎԵԾՈՒՄ /զեկ. Հ.Խ.Խալփաչյան "Ծաղկակցի հայկական հուշարձանները"/.

Ծաղկակց, Աստվածածին եկեղեցի. Մակտ, հառակազի, կարվածքներ: Հայկական շրոթ. հառակազի, գլխավոր հառակազի մաս, մանրամասն Գծագրերը կառաված են հեղինակի կողմից ըստ Զ.Լառուշի, Ռ.Մոզիտի, Յ.Սկրեննովիչի և Ն.Գ.Գոյառյի չափագրողությունների և էսքիզների հիման վրա:

ԲՈՎԱՆԳԱՆԻԹՅՈՒՆ

1. Ա.Ա.ԱՅՎԱԶՅԱՆ - Հուլայի զերեզմանառես իռւշարժանները 1
2. Բ.Ն.ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ - Հայաստանի ին /տնիկ/ դարաշրջանի
ժառանգաւեոլթյան ուսուումասիրության առթիւ 2
3. Կ.Վ.ԲԱԼԵԱՆ - Ժողացի պատմական կառուցողաւման պահպանման
խնդիրը /Լենինականի և Նրեանի օրինակները/ 3
4. ՅՈՒ.Գ.ԲՈՋԱՐՈՎ - Թ.Թորոմանյանի սաեղեազորեոլթյան նշանա-
կությունը իայ ժառանգաւեոլթյան ուսուումասիրութան զորեոլմ. . 5
5. Կ.Կ.ԳԱՆԻԵԼՅԱՆ - Բազարանի ս.Շուշանիկ եկեղեցին 6
6. ՅԱ.Ռ.ԳԱՆԵԿԻՉ - Ուկրաինայի միջնադարյան քաղաքների
իայկական թաղամասերը 9
7. Ա.Կ.ՋԱՐԵԱՆ - Հայ ժառանգաւեոլթյան ուսուումասիրության
կենտրոնները արասասմանում 10
8. Ա.Խ.ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ - Թորոս Թորոմանյանի և Հայաստանի միջնա-
դարյան ժառանգաւեոլթյան ուսուումասիրության մի քանի
իարցեր 13
9. Գ.Ն.ԼՈՂՎԻՆ - Հայաստանի և Վրաստանի կենտրոնաւմիզ շենքերը
իամաշխարիայի ժառանգաւեոլթյան կոնսեքսում 14
10. Հ.Խ.ԽԱԼՕԱԽՉՅԱՆ - Յազուկեցի իայերի ժառանգաւեոլթյան
իռւշարժանները 16
11. Մ.Մ.ՀԱՄԱՐԱԹՅԱՆ - Ուշ միջնադարի իայկական ժառանգաւեոլ-
թյան զարգացման օրինաւափությունները 19
12. Վ.Մ.ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ - Թորոս Թորոմանյանի զիտական սերանը . 21
13. Ա.Բ.ՂՈՒԼՅԱՆ - Արցախի և Այուդիքի մեխիցական տաղանքնե-
րի իորինաւեոլթյան առանմաիասութությունները 23
14. Ռ.Ի.ՄԱԹԵԿՈՍՅԱՆ - , Կայան, տիպի ամրոց- պատաւայեր . . . 26
15. Ա.Ա.ՄԱԻԼՈՎ - Հոգիսիմեի տիպի իռւշարժանների զարգացման
իարցեր 28
16. Ծ.Գ.ՄԱՄԵՐՈՎ - Անդրկովկասի ամրացւած պաշտամուկնքային
իամալիրների մի քանի իամմասեական առանմաիասութություն-
ների մասին 31

17. Ա.Ս.ՄԱՆԱՍՅԱՆ - Հայաստանի վաղ միջնադարյան շինարարական արվեստի մի քանի հարցեր, կազմած Յարգմանչաց եկեղեցու վերականգնման հետ 32
18. Ս.Խ.ՄԱՆՑԱԿԱՆՅԱՆ - Գառնիի անտիկ շրջանի պալատը և վաղ միջնադարյան պալատական կառույցների կազմավորման հարցը 34
19. Ս.Ս.ՄԱՆՑԱԿԱՆՅԱՆ - Հայաստանի ուշ միջնադարյան մեմորիալ հուշարձանները 37
20. Գ.Ռ.ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ - Թ.Թորամանյանի զիտահեռագրական աշխատանքային ոճի մի քանի հարցերի մասին 41
21. Ա.Լ.ՅԱՊԱՐՍՈՒՆ - Լույսի և զույնի խնդիրը հայ միջնադարյան մարտարապետության մեջ 43
22. Գ.Ս.ՇԱԽԵՅԱՆ - 8-րդ դարին վերաբերող շինարարական երկու հիշատակության շուրջ 47
23. Ն.Ե.ՊԱՊՈՒԽՅԱՆ - Թորոս Թորամանյանի երկերի ակադեմիական հրատարակությունը 49
24. Լ.Ս.ԳԻՊՈՅԱՆ - Գուգարքի բնակավայրերի հատակագծային տառնման հատկությունների զարգացումը մինչև 20-րդ դարի սկիզբը 52
25. Ա.Ս.ՎԻՍՈՑԿԻ - Հայաստանի վաղ միջնադարյան մարտարապետությունը և իրանի վաղ միջնադարյան քրիստոնեական մարտարապետությունը 54
26. Ֆ.Ի.ՏԵՐ-ՄԱՐՏԻՐՈՍՈՎ - Գառնիի անտիկ տաճարի պաշտամունքի բնույթը 57
27. Ա.Ա.ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ - Հայաստանի վաղ միջնադարի միանավ եկեղեցիներ 60
28. Ա.Ա.ԲԱԼԱՆՅԱՆ, Ե.Կ.ՂԱՅԱՊԱՐՅԱՆ - Դվինի վաղ միջնադարյան մոնումենտալ մարտարապետության ժամանակագրության որոշ հարցեր 63
29. Հ.Կ.ՔԱՐՏԱՇՅԱՆ - Կապտվանքի մարտարապետությունը և նրա վերականգնման հարցերը 66

ИНСТИТУТ ИСКУССТВ АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
УПРАВЛЕНИЕ ПО ОХРАНЕ И ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ПАМЯТНИКОВ ИСТОРИИ
И КУЛЬТУРЫ ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ АРМЯНСКОЙ ССР

ПРОБЛЕМЫ АРХИТЕКТУРЫ АРМЕНИИ

РЕСПУБЛИКАНСКАЯ НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ, ПОСВЯЩЕННАЯ 120-ЛЕТИЮ
ТОРОСА ТОРАМАНЯНА

Тезисы докладов

Ереван - Ленинакан, 22 - 25 октября 1984 года

Редакторы:

В.О.Казарян, С.С.Исаханян

А.А. АЙВАЗЯН

Управление по охране и использованию памятников истории и культуры при Совете Министров Армянской ССР, Ереван

ПАМЯТНИКИ НА КЛАДБИЩЕ ДЖУГИ

Средневековое кладбище Джуги представляет собой сохранившийся от древнего города замечательный музей ваияния и архитектуры, настоящий необъятный лес из хачкаров, представляющих исключительное явление своим многообразием, неповторимостью и совершенством исполнения. Из дошедших до нас армянских кладбищ это самое большое. Путешественник Александр Родес в 1648 г. (после переселения Джуги), проезжая через г. Джугу, написал, что здесь стоят 10 тысяч хорошо сохранившихся памятников. По проведенным нами подсчетам, в 1971 и 1973 гг. на кладбище Джуги сохранилось всего 2707 хачкаров. Там же, кроме хачкаров, сохранилось более тысячи надгробий с орнаментами, в форме баранов и двускатной формы.

На кладбищах, сохранившихся на территории Джуги, монастыря Аменапркич и в других местах насчитывают еще около 250. Более 400 (по приблизительным подсчетам) хачкаров, разрушенных и закопанных в землю, а также надгробий в форме барана находятся не гляном кладбище города и вблизи церквей. Памятники Джуги наиболее раннего периода датируются IX — X вв. Период полного расцвета падает на середину XVI в. по 1605 г.

Благодаря высокому мастерству художественной обработки камня, разнообразию тончайших, наименее тонких, буквально кружевных орнаментов, горельефов, выразительным и динамичным барельефам — хачкары Джуги занимают особое место не только в истории армянского ваияния, архитектуры, но также и мировой и завершают собой ход исторического развития создания хачкаров, которые суть своею характерны только для армянского искусства.

Учители Дзуги со своими законченными эскизами — образная и живая летопись истории средневековой (в особенности XV — XVII вв.) культуры армянского народа.

Это — сокровищница высокого мастерства художественного изображения, филигранного ваяния, правдивого отражения исторической действительности; важный и незаменимый материал для изучения городской жизни и быта средневековой Армении.

Б.Н. АРАКЕЛЯН

Институт археологии и этнографии АН Армянской ССР,
Ереван

К ИЗУЧЕНИЮ ИСТОРИИ АРХИТЕКТУРЫ ДРЕВНЕЙ (АНТИЧНОЙ) АРМЕНИИ

1. Архитектура древней (античной) Армении остается относительно менее изученной областью архитектурного наследия армянского народа.

Внимание путешественников привлек Гарнийский храм античного типа, позднее ставший предметом исследований Н.Я. Марра, К.К. Романова, Н.Г. Буниатяна, Т. Тораманяна, Н.М. Токарского, К.В. Тревер.

2. Новый период исследования архитектурных памятников древней Армении связан с раскопками крепости Гарни и с именем архитектора А.А. Савина, посвятившего много лет плодотворного труда изучению комплекса архитектурных памятников Гарни, который стал предметом капитального труда автора.

3. Следующим крупным шагом на пути изучения архитектуры древней Армении явились раскопки Армавира, в частности Арташата, выявившие много нового по истории архитектуры древней Армении, в частности, по градостроительному искусству и строительной технике.

4. Изучение архитектуры древней Армении постепенно расширяется вследствие привлечения к исследованию памятников, открытых продолжавшихся археологическими раскопками.

НАУЧНЫЙ ПОДВИГ ТОРОСА ТОРАМАНЯНА

В нынешнем году исполняется 120 лет со дня рождения и 50 лет со времени смерти Тороса Тораманяна (1864 - 1934). Хотя многие десятилетия отделяют нас от его научно-исследовательской деятельности, однако память о нем неугасима и будет отмечаться с благодарностью, ибо велика его заслуга в научном исследовании армянского зодчества, в области, где он явился подлинным пионером, искусным следопытом.

Т.Тораманян приехал в Армению в 1903 г. Очарованный древностями родного края, он принял обет целиком предаться их исследованию, сделав достойным научного мира.

Получив свое научное крещение в Звартноце, участвуя в раскопках храма, измерив и составив проект его реконструкции, он затем, в составе ангийской археологической экспедиции, возглавляемой Н.Я.Марром, развернул в столице армянских Багратидов широкую исследовательскую деятельность, постепенно распространяя ее на памятники Ширака, Арагацотна и других исторических районов Армении.

Богатые материалы, добытые раскопками, и их тщательная научная обработка позволили Т.Тораманяну создать стройную теорию о путях развития армянского зодчества, его достижениях на различных этапах истории народа, чем он по сути заложил фундамент научного исследования архитектуры армянского народа. Научные воззрения Т.Тораманяна имели основополагающее значение не только в отечественной науке, но и послужили пересмотру неправильных мнений некоторых европейских ученых относительно генезиса, формирования и развития армянского зодчества.

Жизнь Т.Тораманяна в досоветское время, проведшая в лишениях, явилась подлинным подвигом. Преодолевая многие препятствия и материальные трудности, он упорно, самоотверженно и целеустремленно продвинул дело научного изучения и популяризации армянского зодчества, опубликовал по эту тему большое количество статей и научных трудов, в которых отражены его принципиальные новые положения о национальном своеобразии и закономерностях развития богатого архитектурного наследия армянского народа.

Однако в неблагоприятных условиях досоветского периода он не

имел возможности обобщать результаты своих исследований в целомостном труде. Они остались разбросанными в различных периодических изданиях. Только после установления советской власти в Армении для ученого были созданы более благоприятные условия для научной деятельности. Как член вновь созданного Комитета по охране древностей он принял деятельное участие в государственной организации дела охраны памятников, проводимых археологических раскопок, в создании отдела архитектуры Музея истории Армении, работах Института истории материальной культуры Армении и т.д. Параллельно он усердно занимался монографическим обобщением результатов своих многолетних исследований, но эта работа осталась незавершенной по причине смерти (1934).

Память неутомимого ученого была увековечена изданием двухтомника "Материалы по истории армянской архитектуры" (1942, 1948), отдельного тома с его письмами (1968) и некоторых брошюр.

Ныне идет подготовка трехтомного академического издания богатого научного наследия ученого. Своими научными подвигами Торос Тораманян стал в ряду лучших сыновей армянского народа, оставив добрый след в отечественной науке.

М.М. АСРЯТЯН

Институт искусств АН
Армянской ССР,
Ереван

ЗАКОНОМЕРНОСТИ РАЗВИТИЯ АРМЯНСКОЙ АРХИТЕКТУРЫ ПОЗДНЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

В силу недостаточной изученности архитектура Армении позднего средневековья до сих пор не получила должной оценки, и этот этап рассматривается в научной литературе, в основном, как спад армянского строительного искусства.

Из-за неблагоприятных политических и социально-экономических условий в XV - XVI вв. строительство в Армении почти замерло. Непрерывные войны привели к упадку хозяйства, культуры и, в частности, архитектуры страны. В этот период она развивалась лишь в армянских колониях различных стран, отличаясь большим стилистиче-

ским разнообразием. Архитектурные памятники, возведенные армянами в Грузии и в Крыму, близки к одностипным сооружениям Армении. Архитектура церквей и монументальных светских зданий армянских колоний Польши, Украины, Сербии, Молдавии, юга России характеризуется рядом особенностей, вызванных культурным общением с местным населением. Самобытным синтезом иранского и армянского искусств отличаются памятники колонии Нор-Джуги. Здесь композиция христианской церкви сочетается с формами мусульманского зодчества, что делает сооружения Нор-Джуги уникальными в искусстве народов Востока.

С начала XII в. создались относительно благоприятные условия для возобновления строительной деятельности в родной Армении. Однако более чем двухвековой вынужденный перерыв в строительной жизни Армении имел тяжелые последствия для развития армянской архитектуры. Были утеряны и забыты многие традиции. Не имея времени и возможности для разработки новых типов монументальных сооружений, армянские зодчие в XII в. обратились к типам сооружений раннего периода армянской архитектуры — I — II вв. Этим, а также господством двух остальных азиатских феодальных держав — Турции и Персии — объясняется продолжение средневекового периода в истории армянской архитектуры вплоть до XIX в.

Между тем, несмотря на эти неблагоприятные факторы, армянская архитектура XII — XIII вв. не являлась простым повторением предыдущих периодов своего развития, а имела очень интересные особенности и несомненные достижения, выраженные в первую очередь в градостроительстве. Это в основном решение объема пространственной композиции комплексов вокруг одной доминанты, одновременное возведение и органическое единство всех сооружений ансамбля, его застройка по единому замыслу, создание композиции монастыря-крепости. В монументальной архитектуре — творческая переработка многих традиционных церковных и гражданских сооружений. Так, например, широкое распространение в XII — XIII вв. получил тип колокольни в виде ярусной вышки с многоколонной звонницей. Фактически был выработан новый тип колокольни, существенно отличающийся от известных образцов средневековой армянской архитектуры. Претерпела изменение также композиция притвора. Если в Западной Армении в XII — XIII вв. еще применялся традиционный центрический тип притворов с четырьмя колоннами, то в Восточной Армении притворы превратились в трехарочную открытую галерею, пристраиваемую к западным фасадам церковей.

Региональные особенности армянской архитектуры позднего средневековья более наглядны в купольном зодчестве: некоторые исторические районы страны в ХII – ХIII вв. отдавали предпочтение определенному типу церквей. Так, например, в Зангезуре строились почти исключительно зальные церкви и трехнефные базилики, в то время как в соседней Нахичевани – в основном купольные базилики с четырьмя опорами. Примечательно то обстоятельство, что там эти купольные церкви возводились из различных материалов – основной объем строился из базальта или туфа, а купол – из кирпича. Сочетание этих двух строительных материалов в одном сооружении является новшеством в армянской архитектуре. Другим новшеством было сокращение длины трехнефных базилик, что привело в ХII в. к созданию интересной и не имеющей аналогий в армянском зодчестве разновидности базилики с одной парой пилонов. В целом главной заслугой армянской архитектуры ХII – ХIII вв. является сохранение достижений средневекового зодчества Армении и его дальнейшее развитие.

К.В.БАЛЫН

Управление по охране и использованию памятников истории и культуры при Совете Министров
Армянской ССР, Ереван

ПРОБЛЕМА СОХРАНЕНИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ ЗАСТРОЙКИ ГОРОДА (на примере городов Ленинакана и Еревана)

Отношение к исторической застройке города претерпело определенные изменения.

Критерий оценки отдельных "старинных" зданий-памятников с точки зрения художественного уровня перешел на общекультурный, что в свою очередь привело к восприятию феномена города не только как пространственного организма, но и как исторического.

Отношение к исторической застройке города как к целостному общекультурному явлению выводит архитектурную науку и практику на новый методологический уровень, где предметом разговора является не отдельное сооружение-памятник, но градостроительные структурно-памятники, составляющие среду исторических городов.

Каждая из таких градостроительных структур-памятников, обладающая самоценными средовыми качествами, в современном городе приобретает характеристики иного порядка, где главная роль отводится градостроительным связям "старого" с "новым".

В центральной части Ленинакана и Еревана сохранилась историческая застройка, формирование которой началось примерно в середине XIX в. Две архитектурные традиции – русская (регулярная планировка, композиционные приемы и элементы классицизма, эклектики, модерна) и местная (камень как основной стройматериал, принципы планировки народного жилища) – при всем различии образов застройки и Александрополя и Еревана соединились в своеобразную национальную культурную традицию.

Урбанизация в разной степени повлияла на формирование планировочной структуры этих городов и предопределила несколько отличный ход решений по сохранению их исторической застройки.

В Ленинакане, где сохранился значительный и целостный массив старой застройки (в границах Государственного историко-архитектурного музея-заповедника "Кумайри"), ведется комплексная регенерация исторической среды с сохранением всех функций города.

В Ереване, в центральной части города, произошли существенные изменения планировочной структуры, которые привели к значительным утратам исторической застройки. Выдвигаемые в этих условиях проектные предложения по сохранению старых домов разнохарактерны и лишены комплексности.

В докладе анализируются различные принципы подхода к проблеме сохранения исторической городской застройки Ленинакана и Еревана.

Ю.П.БЮЧАРОВ

Центральный НИИ теории
и истории архитектуры,
Москва

ЗНАЧЕНИЕ ТВОРЧЕСТВА Т.ТОРАМАНЯНА В ИЗУЧЕНИИ АРМЯНСКОГО ЗОДЧЕСТВА

Научная деятельность Торося Тораманяна протекала в трудных условиях предреволюционного кризиса Российской империи. Пробужде-

ние национального самосознания народов России вызвало естественный рост интереса к глубокой старине и традициям, в том числе и в Закавказье. Он был первым, кто приступил к систематическому изучению расположенных по всему Армянскому нагорью памятников зодчества, в большинстве своем полуразрушенных и совершенно не изученных.

Т.Тораманяну принадлежит заслуга обследования сотен памятников архитектуры, построек культового, гражданского и оборонительного назначения, обмеры и фотофиксация многочисленных уникальных и рядовых сооружений средневекового периода Армении, многие из которых ныне утрачены и сохранились в виде описаний и графических изображений только в его трудах. Им написано несколько монографий по эпохально важным памятникам армянского зодчества, таким, как Звартноц, Текор, Эчмиадзин, а также ряд фундаментальных статей, посвященных крупным произведениям архитектуры и ее различным проблемным вопросам.

Движимый благородным порывом раскрытия миру художественных достоинств древнеармянского зодчества, Т.Тораманян оказал неоценимую услугу советской арменистике, истории армянской архитектуры, начало изучения которой заложено было этим маститым ученым. Значение его деятельности по достоинству оценивается и в настоящее время, когда созданы условия для плодотворных изысканий в столь важных отраслях культуры, как история искусства и архитектуры.

Значение трудов Т.Тораманяна трудно переоценить и для развития зодчества Советской Армении. Популяризация и освоение архитектурного наследия, у истоков которых стоял этот ученый, всегда тесно связанные с общим культурно-историческим процессом, во многом предопределили и направленность формирования архитектуры Армянской ССР 1920 - 1930-х гг. В советский период, когда национальные школы зодчества получили полную возможность развития тех своих черт, которые в наибольшей мере отвечают как бытовым, так и художественным потребностям народа, наследие древнеармянских зодчих легло в основу новаторских поисков советских специалистов Армении. Эта тенденция явно ослеплена и в наши дни в их новейших произведениях. Собранные Т.Тораманяном уникальные материалы играют существенную роль в воспитании национальных архитектурных кадров с учетом традиций армянского зодчества.

РАНИСРЕДНЕВЕКОВАЯ АРХИТЕКТУРА АРМЕНИИ И РАНИСРЕДНЕВЕКОВАЯ ХРИСТИАНСКАЯ АРХИТЕКТУРА ИРАНА

Связи раннесредневековой культуры Армении и раннесредневековой христианской культуры Ирана под рубрикой армяно-восточнокри-
стских или армяно-несторианских культурных связей уже освещались по-
дробно В.Г. Тер-Минасяном. Связи же раннесредневековой архитектуры
Армении и раннесредневековой христианской архитектуры Ирана в кон-
тексте закавказско-иранских архитектурных связей уже затрагивались
частично автором. Мне уместно суммировать армяно-иранские архи-
тектурные параллели (в частности, параллели в раннесредневековой
архитектуре Армении и раннесредневековой христианской архитектуре
восточной части Северной Месопотамии), не интерпретируя их и наз-
ывая лишь памятники раннесредневековой христианской архитектуры
Ирана.

Армяно-иранские архитектурные параллели обнаруживаются пре-
жде всего в архитектурной иконографии. Это — параллели в сочетав-
шихся иконографических элементах (иконографических типах): одно-
нефные сводчатые базиликальные постройки (церковь Мар Иуханна око-
ло Картаминна); однонефные сводчатые базиликальные постройки с при-
ставными пилонами и со сводчатыми нишами (церковь Мар Азасиел в
Кефр Зехе); трехнефные сводчатые базиликальные постройки (церковь
Мар Иакуб в Нисибисе); квадратные купольные постройки (баптистер-
ий, или мартирий, церкви Мар Иакуб в Нисибисе; баптистерий, или
мартирий, церкви в монастыре Дейр Зафаран); крестообразные куполь-
ные постройки с рукавами креста, меньшими по ширине стороны квад-
рата, в Иране вписанные в прямоугольник (баптистерий, или мартирий,
церкви Мар Малка в Мидяте; церковь в монастыре Дейр Зафаран); ро-
тондалные октоконхонные купольные постройки, в Иране вписанные в
прямоугольник (баптистерий, или мартирий, церкви в монастыре Мар
Габриел в Картамине). Это — и параллели в отдельных иконографиче-
ских элементах: входы сбоку от продольной оси (церковь Мар Азаси-
ел в Кефр Зехе); галерея с одной стороны, в Иране закрытая (цер-
ковь Мар Азасиел в Кефр Зехе); галерея с трех сторон (церковь в
Каор Серидже); алтарные части без апсидальной формы (цер-
ковь Мар Иуханна около Картаминна); алтарные части без апсидальной
и с выступающей полукруглой снаружи апсидой (баптистерий, или мар-

тирий, церкви Мар Иакуб в Нисибисе; церковь Мар Иакуб в Нисибисе; церковь Мар Иакуб в Нисибисе); алтарные части без пастофориев и с выступающей прямоугольной снаружи апсидой (церковь в монастыре Мар Филоксенус в Миддате); алтарные части с одним пастофорием и с выступающей наполовину, прямоугольной снаружи и вписанной наполовину апсидой (церковь Мар Азазиел в Кефр Зехе); алтарные части с двумя пастофориями и без апсиды (нижняя и верхняя церкви в Ктесифоне); алтарные части с двумя пастофориями и с вписанной апсидой (церковь Адхра в Хахе; церковь в Каор Серидже); алтарные части с двумя пастофориями и с выступающей, граненой снаружи апсидой (церковь Мар Иакуб в Салахе).

Армяно-иранские архитектурные параллели обнаруживаются также в строительной технике. Это — параллели в строительных материалах (камень). Это — и параллели в строительных приемах (кладка из тесаного камня на расгворе). Это — и параллели в строительных конструкциях (коробовый свод; купол на трюпах без барабана — церковь Мар Иуханна около Картамина); купол на трюпах с октогонным барабаном, в Иране квадратным снаружи — церковь Адхра в Хахе; конха на трюпах — церковь Адхра в Хахе.

Армяно-иранские архитектурные параллели обнаруживаются, наконец, в архитектурном декоре. Это — параллели в декоративных элементах: порталы с аркой над люнетом (церковь Мар Иакуб в Салахе; церковь Мар Иакуб в Нисибисе); порталы с аркой над люнетом на опорах, в Иране на пиллястрах (церковь Мар Иакуб в Салахе); окна с аркой—"бровкой" (церковь Мар Иакуб в Салахе); окна с аркой на полуколонках (церковь Азазиел в Кефр Зехе); карнизы, огибающие окна (церковь в монастыре Дейр Зафаран); карнизы, образующие тимпан (церковь Мар Азазиел в Кефр Зехе); одинарные и угловые пиллястры (церковь Адхра в Хахе); аркады на одвоенных полуколонках (церковь Адхра в Хахе); карнизы в апсиде (церковь Мар Иакуб в Салахе); аркады на полуколонках над нишами и карнизы в апсиде (церковь Адхра в Хахе).

Перечисленные армяно-иранские архитектурные параллели связаны с армяно-иранскими архитектурными параллелями в художественном языке.

Некоторым из перечисленных армяно-иранских архитектурных параллелей соответствуют грузино-иранские и албано-иранские архитектурные параллели.

Поряду с армяно-иранскими архитектурными параллелями выявляются и армяно-иранские архитектурные различия. Они обнаруживаются

не только за счет существования различных архитектурных признаков, но и за счет существования различной дистрибуции (сочетаемости и частотности) аналогичных архитектурных признаков.

А.Б.ГУЛЯН

Политехнический институт,
Ереван

КОМПОЗИЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ МЕЛИКСКИХ ДВОРЦОВ АРЦАХА И СНИКА

(табл. I)

1. В одинаковых социально-политических и климатических условиях в период позднего средневековья арцах-сникские мелики и их военачальники-спарсеты в своих резиденциях-замках и деревнях строили замкообразные дворцы, или, как они называли их в строительных надписях, "апаранки".

2. Композиция дворцов имеет местные древние корни. О подобных постройках упоминают историки Моисеос Каганкатваци (XII в.) и Степанос Орбелян (XIII в.). Сохранились развалины дараласа (замка-дворца), построенного хаченским князем Хасан-Джалал Дзла в начале XIII в. До начала нынешнего века сохранились некоторые части развалин дараласов сникских князей Орбеянов.

3. В основном меликские дворцы относятся к XV в. Наследуя у древних строений структуру комплекса каменных комнат, сгруппированных вокруг двора, обнесенного стеной, дворцы одновременно широко используют строительные традиции народного жилища. Наряду с композиционной общностью имеются различные решения на пути создания основного типа меликских дворцов — каменного комплекса глхатуна. Дворцы различаются по количеству глхатунов. Они имеют один или два (и более) глхатуна. В обоих случаях дворцы строились на склонах, по типу землянок. Каменные перекрытия глхатунов, со световым отверстием в центре (ердиком), делались по принципу сомкнутого свода или купола с тропным переходом (восьмигранного или полушара). Обязательной частью дворца являлись залы, построенные по форме традиционных гоми-ода, по обеим сторонам глхатуна, имеющие, как правило, сводчатые сени-галереи, решенные с одним прочным проемом или арочной колоннадой. Сени относятся к одной, двум, трем и

более комнатам. Характерным композиционным элементом является также зал с альковом, который также имеет древние прототипы. В крупных комплексах жилой части с гхатунном, по противоположную сторону двора обычно размещался зал с открытой аркадой вместо продольной стены, с прилегающими помещениями. Эта группа построек двухэтажная и служила для проведения приемов, судебных процессов, празднеств. Группа комнат, размещенная по поперечному фасаду по одну сторону двора, встречается и в комплексах, не имеющих гхатуннов, иногда она бывает совмещена с той частью дворца, где расположен гхатун. Совмещение зала с открытым продольным фасадом с прилегающими комнатами по объемной композиции имеет определенное сходство с дворцовыми зданиями позднеперсидских ханских центров (дворцы шумянских и меканских ханов, дворцы Сардара и Панах-хана в Ереване). О традиции и применении подобных галерей, выходящих продольным или поперечным фасадом во двор, свидетельствуют их бесколонные варианты (дворец Хачена, меликский дом Хнапах и др.). Будучи построены в основном из камня, дворцы имели также частично или полностью деревянные перекрытия. Последние, кроме того, что имели традиционные решения, являлись переходными от каменных комплексов гхатунна к так называемым домам городского типа, двухэтажным, с широкими оконными проемами, деревянными перекрытиями и балконами (благодаря новым социально-политическим условиям не имевшим оборонного значения и обычно строившимся в низинных селениях).

4. Сохранившиеся развалины арпах-суникских меликов и сделанные на основе их сравнительного анализа частичные реконструкции позволяют составить определенное представление о процессе развития и закономерностях княжеских домов в восточных границах Армянского нагорья:

1) имея в своей основе строительные принципы народного жилища, во дворцах впервые создается тип комплексного дома с множеством комнат (с гхатунном и без), по своей композиции иногда доходящий до совершенства;

2) дворцы меликов являлись важным звеном оборонной системы жилой местности и новым типом наряду с замками и монастырями-крепостями;

3) вышеупомянутые планировочные и объемно-пространственные элементы дворцов имеют определенное композиционное и функциональное сходство со структурой средневековых царских и княжеских дворцов (тройной зал, залы, галерея, площадь и т.д.), по Т. Тораманяну;

ее он предложил, имея в основе свидетельства средневековых историков. Подобное сходство утверждает жизнённость традиций дворцовой архитектуры различных областей древней Армении.

К.К.ДАНИЕЛЯН

Институт искусства АН
Армянской ССР,
Ереван

ЦЕРКОВЬ СВ. ШУПАНИК В БАГАРАНЕ

(табл. II)

Напротив одной из древних столиц Багратидской Армении — Багарана, на левом берегу р. Ахуран, возвышается хорошо сохранившаяся, небольшая центрально-купольная церковь св. Шупаник.

Расположенная на вершине каменистого холма и являющаяся как бы его завершением, она четкой вертикалью выделяется среди живописных и суровых склонов Ахуранского ущелья. Эта шестинапсидная церковь связана с другими сооружениями: тетраковхом, примыкающим с юго-западной стороны, и часовней — с юго-восточной.

Памятник, воздвигнутый на круглой плите стилобата, построен из чистотесаных камней красноватого туфа. Снаружи сооружение выделяется двумя объемами — многогранным нижним и верхним куполами. Своими плановой и объемно-пространственной композицией церковь примыкает к однотипным образцам анийской архитектурной школы — церквям цитадели, Абугамренц, Давицкого монастыря и др. Подкупольное пространство окаймляют шесть подковообразных апсид, равновеликих (за исключением восточной, более крупной). Апсиды, значительно углубленные пилонами трапецевидного профиля, завершаются конхами, над которыми возвышаются арки, опирающиеся на пилоны. Эта двухъярусная конструкция вместе с парусами осуществляет переход к круглому барабану, завершаемому полуфермой купола под конической кровлей.

Плавню сопрягающиеся, четкие объемные массы здания, уменьшающ по площади и высоте от основания к куполу, акцентируют центричность композиция.

Освещение церкви построено на контрасте полутемного нижнего объема (окно лишь в восточной апсиде) и светлого верхнего (на ба-

рабана купола — четыре окна).

Первоначальный западный вход в церковь заложен. В связи с необходимостью сообщения с пристроенным тетраконхом пробит новый вход в юго-западной апсиде. В пользу первоначальности западного входа говорит его традиционное оформление — портал с аркой, опирающейся на полуклонки.

Решение фасадов равнозначно по всему круговому обзору памятника. Нижний объем прорезан треугольными нишами, подчеркивающими плановое решение. Покрытие этого объема не сохранилось, но, исходя из очертаний, можно предположить, что оно было коническим, выполненным из черепичных плит, идентичных плитам кровли купола. Верхний объем представляет собой круглый барабан под конической черепичной кровлей.

Декоративное убранство предельно лаконично. В интерьере — трапезничные пилоны увенчаны капителями, в виде высокого гладкого камня. Выем берут начало паруса, из которых два украшены полукруглыми рельефными линиями, а остальные — веерообразно сложены из треугольных камней. Непосредственно над ними и шельмами арок расположен карниз, состоящий из нескольких горизонтальных профилей. Наружное убранство памятника сводится к карнизу купола, идентичного интерьерному, простым бровкам, а также к оформлению западного входа. Точных исторических данных о времени строительства церкви нет, строительные надписи не сохранились. Однако имеется свидетельство Иоанна Драсханакертци о том, что царь Ашот Багратуни, сын Шапуха, сразу же после прихода к власти (914 г.) построил новую церковь в Багаране. По нашему мнению, это свидетельство историка относится к данному памятнику, архитектурно-художественные и конструктивные особенности которого характерны для армянской архитектуры этого периода.

Я.Р.ДАШКЕВИЧ

Музей этнографии и художественного промысла АН УССР,
Львов

АРМЯНСКИЕ КВАРТАЛЫ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ГОРОДОВ УКРАИНЫ

1. Изучение архитектуры и строительства армянских поселений

на Украине сложилось таким образом, что внимание исследователей привлекали, в первую очередь, сохранившиеся памятники монументальной архитектуры сакрального типа. Гражданское строительство — как отдельные объекты, так и кварталы в комплексе, только в последнее время становятся предметом изучения.

2. Отдельные, в социо-топографическом плане, армянские кварталы существовали в более чем 20 городах Украины; в большинстве из них до сих пор сохранились остатки кварталов с застройкой XVI—XVIII вв. Важными источниками являются также иконографические и картографические материалы, письменные документы (описи недвижимого имущества), мемуары (описания кварталов в XVII — XIX вв.), топонимия.

3. Типология кварталов в значительной степени отражает внеархитектурные факторы — юридический статус общин, ограничиваемых территориально городским самоуправлением или королевской властью. Структура кварталов формировалась по-разному в пределах укрепленного города или же в его пригородах.

4. Оптимальный вариант квартала (например, Каменец-Подольский, Язловец) — несколько довольно плотно застроенных, зависящих от топографии улиц с одно-, двух- или (редко) трехэтажными домами, отдельной армянской рыночной площадью, с одной или двумя доминантами — церковью с колокольной крепостного типа и зданием самоуправления (ратушей). Изысканные дома патрициата располагались обычно около рыночной площади. На свободной от застройки площади — огороды, кладбище. К зданиям общественного типа принадлежали бани, колодцы. При заметных территориальных ограничениях (Львов) квартал состоял из одной-двух параллельных улиц с единственной церковной доминантой. Составной частью квартала можно считать прилегающую к нему часть городских стен с башнями и воротами, часто сохранившими название "армянских" (Язловец, Каменец-Подольский).

5. Для городов, в которых не существовала строгая средневековая регламентация, характерно сохранение построек восточного типа — одноэтажных домов, расположенных в обнесённых стенами дворах (например, Могилев-Подольский, Студеница). В тех случаях, когда армянам, возможно, предоставлялось право выбора территории для застройки, они отдавали предпочтение местности, напоминающей рельефом Армению, располагая улицы и строения террасообразно на склонах гор и холмов (Каменец-Подольский, Могилев-Подольский, Язловец, армянский пригород Львова). Традиции армянского зодчества нашли также отражение в сохранении орнаментальной резьбы в камне — из-

А.К. ЗАРЯН

"Ереванпроект"

КУЛЬТУРНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО: ЦЕНТРЫ ИЗУЧЕНИЯ АРМЯНСКОЙ АРХИТЕКТУРЫ

История практических связей армянских и других ученых по изучению армянского искусства еще в начале века имела свои традиции. Вспомним Н.Я. Марра, Т. Тораманяна, С.Д. Лисициана, И.М. Токарского, И.А. Орбели. В 1913 г. по инициативе Т. Тораманяна и при участии венских ихитаристов и И. Стржиговского было положено начало сотрудничеству с целью изучения средневековой армянской архитектуры. В Институте истории искусств Венского университета был создан отдел армянского искусства. Важным результатом сотрудничества стал объемистый труд И. Стржиговского "Архитектура Армении и Европа", изданный в 1913 г.

В 30-х гг. по инициативе Т. Тораманяна и при сотрудничестве профессора Сорбоннского университета Чосеона и Балтрушайтиса в 1936 г. в Париже была издана книга последнего "Система пересеченных арок в Армении". Чосеон в своем труде "Романское искусство", изданном в 1947 г., откликаясь на взгляды Балтрушайтиса, признал влияние системы пересеченных арок, разработанной в Армении, на формирование готических нервюр.

В деле расширения культурных связей благоприятным был 1966 год, когда в Риме и Милане создались центры изучения армянской архитектуры. Первым руководителем архитектор Паоло Кунао; он сначала был связан с Институтом истории искусств Римского университета. Миланским центром руководит архитектор А. Алпаго-Новелло; он в свою очередь, был при Институте гуманитарных наук Миланского Политехникума. В дальнейшем они стали самостоятельными и сотрудничают с Институтом искусств АН АрмССР.

Миланский центр установил связи также с Данией, Голландией, Бельгией, Ираном, США и, конечно, с университетами и научными учреждениями различных городов Италии: Турина, Венеции, Болоньи, Пизы, Бари, Лечче.

Целью итальянских ученых было, в первую очередь, на месте ознакомиться с армянскими памятниками, сфотографировать и описать их, собрать и резюмировать также летописи и материалы, издаваемые на армянском и других языках. С этой целью были организованы научные экспедиции в Советскую Армению, с посещением различных районов исторической Армении. Периодически издавались исследования по армянской архитектуре. В соответствии с составленной программой Римский центр издал 6 книг, а Миланский — 36; организованы передвижные выставки, лекции, международные симпозиумы, посвященные армянскому искусству, в Италии и Армении. Благодаря авторитету и богатству архивных материалов, стали местом сплочения и работы армянских и других специалистов.

1969 г. ознаменовался обнаружением двух памятников: церкви св. Эчмиадзина в Зорадире — учеными Рима, церкви в Арпвадере — супругами Тьерри. Оба памятника находятся в Васапуракане.

С целью обобщения описаний церквей и монастырей армянских населенных пунктов, находящихся в Иране, Алпаго-Новелло организовала специальную экспедицию. Результат — подготовка многотомных изданий, из которых пока вышло в свет три. Уникальное значение имеет и изданный в 1976 г. Геленкбери объемистый труд, посвященный строительству крепостей и замков Армянской Киликии, который является новым словом в этой области. Отметим и представленные на архитектурный факультет Ахана докторские работы, относящиеся к армянской средневековой архитектуре, — работы А. Беркяна, А. Ахвачаряна и Г. Гоффрихтера. Важным является и деятельность супругов Тьерри, основной темой которых является Васапуракан, и если сегодня эта архитектура представлена в печатных изданиях, то благодаря беспопытному труду Тьерри.

Институт археологии и этно-
графии АН Армянской ССР,
Ереван

Институт искусства АН
Армянской ССР,
Ереван

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ХРОНОЛОГИИ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОЙ МОНОМЕНТАЛЬНОЙ АРХИТЕКТУРЫ ДВИНА

1. В деле изучения раннесредневековой архитектуры Армении особое значение приобретают культовые и светские монументальные сооружения Двина. Двин был одним из важнейших центров формирования средневековой архитектуры, поэтому выяснение и уточнение вопросов, связанных с периодизацией архитектуры города, — задача первоочередной важности, решение которой в значительной степени опосредствуют тщательные археологические исследования сооружений с широким использованием письменных источников.

2. Кафедральный собор Двина — уникальный в своем роде памятник, на котором прослеживаются плановые и объемно-пространственные изменения за весь прошедший период его существования. Он был построен на рубеже IV — V вв. и первоначально представлял собой трехнефную базилику. В середине V в. черепичное покрытие собора убирается и заменяется каменной конструкцией. В 70-х гг. X столетия, в связи с превращением Двина в духовный центр, отреставрированы галерея собора, два придела главного алтаря, мозаичный пол. Во время восстания 572 г. кафедральный собор предается огню и разрушается персами. В первых двух десятилетиях VII в. он основательно восстанавливается, в результате чего превращается в купольный зал с крестообразной планировкой. Во время землетрясения 893 г. собор был окончательно разрушен и более не восстанавливался.

3. Однонефная базилика Двина — классический образец аналогичных сооружений Армении. Планировка и конструктивные особенности памятника позволяют датировать его V — VII вв. и не связывать его с Египтобузиром. Предполагаемый мавзолей последнего, вероятно, находился в восточной части кафедрального собора, где наблюдаются следы небольшой часовни. Однонефная базилика была разрушена во время землетрясения 893 г.

4. В середине VII в. католикос Нерсес III построил в Двине церковь св. Саркиса, от которой сохранились отдельные детали, схожие с капителими и антаблементами храма Звартноц. Церковь св. Саркиса,

вероятно, имела композицию с круглой планировкой; некоторые принципы которой были заимствованы при строительстве храма Звартноца.

5. В Двине открыты три дворца, дающие картину постепенного развития приемственных форм плановых конструкций.

Светские сооружения Двина, несомненно, повлияли на дворцовую архитектуру средневековой Армении (Звартноц, Аруч, Ани и др.). Древнейшее дворцовое здание, известное в Двине, — третий зал Аршакидов, открытый на вершине цитадели, — плод строительной деятельности царя Хосрова II Котака.

Два первых пола этого сооружения, построенного в 30-х гг. IV столетия, были глинобитными, а верхний известковый пол был, вероятно, проложен в V в. при последних Аршакидах. В конце VI в. территория дворца была разделена на маленькие комнаты, в одной из которых размещался диван Двина.

6. Два кафедральных дворца, которые также имеют центральные колонные залы (галереи), расположены в городском квартале близ кафедрального собора. Более древний из них был построен в 70-х гг. V в., непосредственно после перенесения престола патриарха в Двину. В 60-х гг. VI в. при маршале Сурене, известном своей религиозной нетерпимостью, дворец был превращен в резиденцию персидского представителя, а в его западном крыле было сооружено капище огнепоклонников, послужившее поводом к восстанию 572 г., во время которого были уничтожены и капище, и дворец.

7. В начале VII в., одновременно с восстановлением кафедрального собора, строится (несколько к северу от него) новый дворец, схожий с ним по плановой композиции, но отличающийся от него объемно-плановой конструкцией и убранством. Существуют противоречивые мнения относительно датировки этого сооружения. В пользу датирования дворца VI в. свидетельствуют характерные для того времени архитектурные детали (капиталь, бабка и др.), а также общая картина строительной стратиграфии. В IX в. дворец преобразуется в мечеть, перекладывается новый пол, проводятся отдельные изменения внутри дворца.

8. На территории города известны и другие средневековые строения (36 колонн — остатки караван-сарая, множество отдельно стоящих башен), свидетельствующие о широко развернутом строительстве в Двине этого периода.

Управление по охране и использованию памятников истории и культуры при Совете Министров Армянской ССР, Ереван

АРХИТЕКТУРА КАПТАВАНКА И ВОПРОСЫ ЕГО РЕСТАВРАЦИИ

(табл. III)

Один из своеобразных памятников средневековой армянской архитектуры, Каптаванк, находится в 5 км юго-западнее с. Чинчин Шамшидиновского района, на небольшой поляне, окруженной лесистыми горами и ущельями. От бывшего монастырского комплекса сохранилась единственная церковь, на западной и южной стенах которой виднеются следы примыкавшего к церкви притвора и других сооружений. Церковь представляет собой в плане прямоугольник (11,40 x 9,46 м), внутри — крестообразный купольный зал. Согласно надписи над западным входом, церковь освящена в 1151 г. Значит, можно предполагать, что памятник построен в XII в. Сооружение в четырех углах имеет одноступенчатые приделы. Их строго обработанные углы, выходящие в молельный зал, выполняют роль пилястров, которые с помощью арок несут изнутри цилиндрический, а снаружи восьмигранный барабан. Переход от арочного основания к барабану осуществлен с помощью своеобразной trompe-l'œil системы.

Церковь сооружена из груботесанного известнякового камня (он имеет слабо-синеватый оттенок, от которого, вероятно, и получила свое название церковь)¹. Единственной чистотесанной деталью памятника является пышный карниз, венчающий барабан, на западной грани которого высечены обрамленные кресты. Изнутри церковь была оштукатурена. В некоторой степени обработаны конструктивно-ответственные участки: арки, своды и т.д. Подобные сооружения, возведенные из чист. тесанного и грубо обработанного камня, известны в Сюнике², Арцахе, Утике и других областях. Однако, если в строениях Сюника камень в некоторой степени обработан, то в Каптаванке едва заметны только горизонтальные ряды кладки. Другие сооружения, возведенные в подобной строительной технике, имеются в разных ме-

¹ Метр епископ Бархударянц, Арцах. — Баку, 1895, с. 332 (на арм. яз.).

² С. И. Ушаков, Сюникская школа армянской архитектуры. — Ереван, 196., с. 18 (на арм. яз.).

стах Шамшадинского и соседних районов (церковь св. Рипсима в с. Айгедзор, памятники бывших поселений, находящиеся южнее Айгедзора, церкви в окрестностях Берда, Арцваберда, притвор монастыря Шхмурад, Хунисаванк и церкви древнего города Парисоа в Кетабекском районе АзССР и др.).

Руины сооружений, примыкающие к церкви, показывают, что комплекс монастыря имел общие планово-композиционные черты с ансамблями Шхмурад и Нор-Варагаванк, находящимися далеко.

Церковь находится в ветхом состоянии. Частично обрушены своды западного и южного рукавов креста, отсутствуют все плиты покрытия. Заметны следы реставрации поздних времен (северный свод, отдельные части фасадов, коническое завершение купола), которая осуществлена камнем сравнительно меньшей величины.

Архивные фотографии и частично нынешнее состояние позволяют восстановить сооружение полностью. Согласно этим фактам, стены церкви завершались фронтонами и односкатной кровлей и имели квадратный подкупольный объем. Из найденных возле церкви обломков кровельных плит становится ясным, что она была покрыта камнем валиковым покрытием (они противоречат кающемуся варианту, при котором покрытие было земляным). Внешняя форма барабана и обломок яблочка, венчающий купол, свидетельствуют, что коническое завершение барабана также было восьмигранным, и дает возможность получить его высоту.

Для точного воспроизведения прежнего вида строения целесообразно восстановить его отсутствующие части в той же строительной технике, используя современные связующие материалы. Это позволит сохранить его образ и донести до нас строительные традиции.

ЦЕНТРИЧЕСКИЕ ЗДАНИЯ АРМЕНИИ И ГРУЗИИ
В КОНТЕКСТЕ МИРОВОЙ АРХИТЕКТУРЫ

(табл. IV и V)

1. К центрическим постройкам в истории архитектуры относят сооружения, перекрытые куполом. Их можно считать и произведениями органической архитектуры, ибо особенности структуры внутреннего пространства находят адекватное органическое выражение в геометрической форме.

2. С известным упрощением их планово-пространственную структуру можно отнести в несколько групп в зависимости от конструктивной системы и постановки купола: а - ротонды (Рим, Пантеон, 120-125 гг.); б - шести- или восьмиконховые ротонды, у которых купол покоясь на арках конх-ниш, а тяжесть купола распределяется на шесть или восемь точек в стыках конх (Ани, церковь рода Абутамренц, конец X в.; Егвард, церковь Зорава, 2-ая половина XII в.); в - крестовые храмы, несущие купол на арках с плоским или сферическими парусами (Амтарак, церковь Кармравор, XII в.); г - храмы, у которых подкупольное пространство вписано в квадрат или близкий к нему прямоугольник в плане основной объем, с восемью опорами, соединенных арками, несут купол (Зора, церковь Сергия, 510 - 515 гг.; Константинополь, церковь Сергия и Вакха, 524 г.); план последней уложен на восемь экседрси между опорами. В церкви Сан-Витале в Равенне (547 г.) подкупольное пространство вписано в круглый объем всего здания. Оригинальной конструкцией постановки купола отличаются храмы Дивари в Грузии и Рипсиме в Армении. Их особенность состоит в том, что купол несут четыре основные арки ветвей пространственного креста и арки ниш между ними, поэтому тяжесть купола сосредоточена в восьми точках. Переход к круглому основанию барабана осуществляется с помощью тромпов.

3. Центрические здания Армении и Грузии (Рипсиме и Дивари) оказали влияние на развитие купольных храмов Греции и Древней Руси, у которых купол опирается на восемь опор, а переход от подкупольного квадрата осуществляется с помощью тромпов: церкви Луки в

Фокиде, Неа Мони на о-ве Хиос, храмы в Дафии, Панагии Ликомеду в Афинах, а также Богоматери Влахернской на Клове в Киеве, все XI в. Каждый из названных храмов имеет индивидуальные отличия, но их объединяет постановка купола на восьми опорах. Без всякого сомнения, архитектурные идеи Давари и Рипсиме, как наиболее зрело воплотившие принципы органической архитектуры, дали мощный толчок творческим поискам в архитектуре храмов с постановкой купола на восьми опорах.

4. Какими бы ни были план и пространственная структура купольных зданий, в данном случае нас интересует конструктивная идея распределения веса купола на восемь опор. Без всякого сомнения, она возникла в Греции путем упрощения конструктивной системы храмов типа Рипсиме и Давари, а затем была транспонирована в Киев, где получила оригинальное истолкование.

Анализ эволюции рассматриваемой конструктивной идеи показывает, сколь велика роль зодчих Давари и Рипсиме в развитии мировой архитектуры.

С.А.МАШОВ

Центральный НИИ теории
и истории архитектуры,
Москва

ВОПРОСЫ ЭВОЛЮЦИИ ФОРМ ХРАМОВ ТИПА РИПСИМЕ

(табл. VI)

XI столетие, как известно, в Армении созрели условия для расцвета архитектурных форм. В монументальном зодчестве на протяжении всего XI в. формировалась разветвленная типологическая сеть развития купольных сооружений, поражающая и композиционным многообразием, и совершенством художественных воплощений. Значительный вклад в армянскую архитектуру внесли зодчие, возводившие храмы типа Рипсиме.

Кристаллизация различных типов культовых сооружений, обозначаемых церквями, обычно несколько усложню (здесь и мартириумы и постройки другого назначения), осуществлялась под общим воздействием континуума формообразующих факторов, часто вне зависимости

от типологической принадлежности строений. Достижения, проявленные в постройках одного типа, нередко становились достоянием других и т.п. При этом сохранялись особенности, свойственные лишь определенным типам сооружений или даже одному из них. Таким образом, процесс индифферентности в архитектурном формообразовании сочетался с проявлениями черт индивидуального в творчестве многих безымянных мастеров. В этом, на наш взгляд, и заключена сложность интерпретации (реконструкции) полуразрушенных и искаженных последующими восстановлениями памятников далекого прошлого.

Тем не менее анализ наиболее характерных черт, свойственных ряду относительно полно сохранившихся сооружений, с выявлением общей направленности их развития, позволяет в известной мере раскрыть особенности, предопределяющие облик полуразрушенных строений. Обращаясь к памятникам типа Рипсиме, укажем на следующие показатели, характеризующие их эволюцию:

1. В памятниках Авана (конец VI в.), Рипсиме (618 г.), Арцвабера (630 г.) и Тартманчада (сер. VII в.) отражается основная тенденция сводить формы подкупольных оснований на уровне конструктивного перехода к конфигурации соответствующих куполов. Очевидно, этой закономерности следовал и зодчий храма в Зорадире с иной формой утраченного купола (в церквях Гарнаовита и Сисиана, ставилась, естественно, другая задача).

2. В рассматриваемой группе церквей относительная высота купола посредством барабана повышалась постепенно. В храме св. Рипсиме барабан внутри только намечен, в церкви Тартманчада он значительнее, а в Арцвабере (судя по материалам Тейлора) — занимает как бы промежуточное положение по отношению к формам двух предыдущих памятников. В церкви Арцвабера тема парусно-трюмного перехода под барабан купола, первоначально разработанная в храме св. Рипсиме, отличается остротой объемного построения и свидетельствует о хронологической зависимости от сохранившегося образца, воплощенного в Эчмиадзине.

Учитывая также общую тенденцию развития купольных систем в армянском средневековом зодчестве, можно заключить, что в церкви св. Иоанна в Аване широкий сферический несохранившийся купол, хронологически предшествующий остальным, непосредственно опирался на парусное основание, и памятник в целом разрешался в формах, органически связанных с характером построения его нижних несколько приземистых масс.

Существующие предложения по реконструкции церкви в Аване, ко-

нечно, гипотетичны и далеки от проблем реставрации. Однако совершенно неприемлемы привнесения в памятник раннего средневековья черт, свойственных храмам армянского зодчества более позднего времени, как это предпринято в эскизах В.Г. Григоряна, неправомерно претендующего на достоверность своих суждений¹.

Ф.Г. МАМЕДОВ

Президиум АН АзССР,
Баку

О НЕКОТОРЫХ СРАВНИТЕЛЬНЫХ ОСОБЕННОСТЯХ УКРЕПЛЕННЫХ КУЛЬТОВЫХ КОМПЛЕКСОВ В ЗАКАВКАЗЬЕ

Бурная эпоха развитого феодализма с ее многочисленными "большими" и "малыми" войнами породила множество видов оборонительных сооружений. Процесс их формирования до сего времени в большей мере недостаточно раскрыт и изучен.

Особый интерес представляют укрепленные культовые комплексы Закавказья, которые, вне зависимости от своей конфессиональной принадлежности, практически встречаются во всех областях региона.

В данном исследовании дается попытка анализа лишь мусульманских укрепленных культовых комплексов, сохранившихся на территории Азербайджана, в сопоставлении и связи с характерными особенностями христианских культовых комплексов Армении и Грузии, для выявления наиболее характерных черт, на которые, как и на количество памятников, наложили печать особенности исторического развития каждой области региона. В частности, в средневековой Азербайджане в отличие от Армении и Грузии той поре укрепленные культовые комплексы встречаются относительно реже и имеют несколько иной характер композиционного построения.

В Азербайджане комплексы эти, бытовавшие наряду с многочисленными мечетями, развдвались вне населенных мест и принадлежали различным религиозным течениям ислама. Именовались они ханека и представляли собой обнесенные глухой стеной комплексы, состоявшие, как правило, из мечети, магалей и группы бытовых и хозяйственных

¹ См: Восток и западные науки, № II. - Ереван, 1983, с. 68 - 84).

помещений. Мечети ханегях ничем особым не выделялись из общего состава других построек комплекса. Сведения о некогда существовавших и частично сохранившихся ханегях Азербайджана, касающиеся их ареала, позволяют предполагать, что область, где ханегях встречались наиболее часто, являлся Ширван. Это, видимо, было связано с распространением здесь в XII - XIII вв. одного из религиозных течений ислама - суфизма¹. К числу подобных памятников можно отнести сохранившиеся комплексы ханеги на р. Пирсагат (XIII - XIV вв.) и ханеги Пир-Мардакян (XIII в.) в Шемахинском районе, а также, к сожалению не сохранившиеся, Бибейбатовское ханегях (XIII - XIV вв.) и предполагаемое ханегях на о-ве Сабаил в Бакинской бухте (XIII - XIV вв.)².

Как и монастыри средневековой Армении и Грузии, ханегях Азербайджана были местом сосредоточения религиозной, философской и культурной жизни той поры. В обоих случаях в состав укрепленных культовых комплексов, возводимых при населенных мест, помимо культовых сооружений и зданий мемориального назначения, входили учебные помещения, хозяйственные и бытовые постройки и другие сооружения.

Вместе с тем, в монастырях в отличие от упоминавшихся ханегях культовые сооружения играли композиционно доминирующую роль и располагались в центре монастырского двора, заметнее выделяясь в своем окружении. Подобную композиционную структуру имеют многие замечательные памятники Армении и Грузии эпохи феодализма. В частности, в Армении - это монастыри Татев (IX - XVII вв.), Ахпат (IX - XIII вв.), Гегард (XIII в.), Нораванк (XII - XIV вв.) и др.³, а в Грузии - Джвари (VI в.), Свети-Цховели (XI - XIII вв.), Гелати (XII - XIV вв.) и др.⁴. Отметим также, что культовые сооружения монастырей Армении и Грузии выделялись не только местоположением, но и отличались от мечетей азербайджанских ханегях, небольших по размеру и решенных, как правило, в лаконичных формах традиций ширван-

¹ С.Б.Амурбейли. Государство ширваншахов. - Баку, 1983.

² С.И.Райгородский, Э.И.Кацуюв. Ханега на р. Пирсагат. - В кн.: "Архитектура Азербайджана эпохи Низами", М.-Баку, 1947; Л.С.Бретаницкий. Зодчество Азербайджана XII - XIV вв. и его место в архитектуре Переднего Востока. М., 1966; Л.С.Бретаницкий, Л.Г.Мамиконов, Ю.Р.Рагимзаде. Баилдовские камни. - В кн.: "Архитектурное наследие", № 26, М., 1978.

³ С.Х.Мнацаканян, Н.С.Степанян. Памятники архитектуры в Советской Армении. - Л., 1971.

⁴ В.В.Беридзе. Грузинская архитектура. - Тбилиси, 1967; Н.Ш.Джанберидзе. Памятники архитектуры Грузии. - Л., 1973.

ской архитектурно-художественной школы, значительностью своих объемов, а также развитым структурным построением и богатством орнаментального убранства фасадов.

Анализируя укрепленные культовые комплексы Закавказья, следует отметить, что в целом, вне зависимости от конфессиональной принадлежности, в них имелось много сходных черт: обособленность, компактность общего построения, наличие крепостной стены, сходность состава помещений, а также их предназначение. Они, как отмечалось, были не только религиозными, философскими и культурными центрами, но и являлись странноприимными домами — своеобразными каравансараями.

Дальнейшее изучение укрепленных культовых комплексов Закавказья позволит раскрыть ряд еще недостаточно освещенных граней в исследовании проблем, связанных с их оборонительными и культовыми функциями.

А.С. МАНАСЯН

Управление по охране и использованию памятников истории и культуры при Совете Министров
Армянской ССР, Ереван

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СТРОИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА
РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОЙ АРМЕНИИ, СВЯЗАННЫЕ
С РЕСТАВРАЦИЕЙ ЦЕРКВИ ТАРГМАНЧАЦ

(табл. УП)

Одним из значительных памятников УП в. является церковь Таргманчац в с. Айгешат. Церковь находится в полуразрушенном состоянии. Нами она обмерена после раскопок в 1981 г. Изучение сохранившегося материала сделало возможным, с некоторыми исключениями, восстановление первоначального облика памятника, и можно убедиться в том, что он существенных перестроек не претерпел.

Это четырехапсидное центрально-купольное сооружение с 3/4-ными нишами. В отличие от храма Рипсиме здесь в западной части прилегающих к апсиде угловых комнат нет.

Трехступенчатый откосбат установлен на 35 - 45-см бутобетон-

но ленточном фундаменте. Основание фундамента выравнено с помощью глинистого раствора, на котором сделана расшивка плана церкви (аналогичный принцип применен в церкви Зорава в Бгварде, в однонефной базилике в Воксвазе и в кафедральном соборе в Талине).

Церковь сооружена из крупнообъемных черных и коричневых туфовых блоков чистой тески на известковом растворе.

Не только по обследованию церкви Таргманчац, но и других памятников П в. (малая церковь Талина, Зорава, Арташавая и др.) очевидно, что стены были местами выкрашены в красный цвет (в отдельных случаях в сочетании с белым), а фрески как внешней, так и внутренней стен заделаны известковым раствором.

Особый интерес представляет купол сооружения, который установлен на барабане с неправильной окружностью у основания.

Из вершины купола лучеобразно отходят 12 нервюр, создавая по композиции декоративный крест.

Толщина камней купола (в особенности в верхних рядах) — 60—70 см. Камень обработан с таким расчетом, что центр тяжести находится в толще стены.

Из сделанного отчета вытекает очевидным, что при строительстве купола не использовались деревянные кружала и нервюры выполняли функцию своеобразных маяков. С их помощью было возможно корректировать точность кривой в вертикальной и горизонтальной плоскостях и одновременно сделать незаметной неправильность окружности основания купола.

Тем самым применение подобного приема сделало возможным отрогательство поверхности вращения сложной кривизны.

Изучение однотипных куполов церквей Мастара, Рипсиме, Дорпатаванка и угловых комнат Аванского собора явилось основанием для предположения, что в раннесредневековых постройках в большепролетных куполах сложной кривизны использовались декоративные нервюры.

Таким образом, можно заключить, что купола церквей Таргманчац, а также церкви Гарнаовит и кафедрального собора в Талине были сложной кривизны (яйцеобразные).

КРЕПОСТИ-УКРЕПЛЕНИЯ ТИПА "КАЯН"

(табл. УШ)

В средние века в Армении и в других странах в труднодоступных местах строились специальные укрепления, которые служили опорными пунктами с различным функциональным назначением. Они охраняли и контролировали военно-стратегические дороги, торговые магистрали; часть из них служила временным убежищем (укрытием) для феодалов, их семей, а в некоторых случаях и для населения близлежащих деревень.

Такие крепости-укрепления назывались "каян". Этим термином в источниках называются специальные крепости-укрепления, опорные пункты и другие фортификационные объекты. Таковы крепость Сэчан в Васпуракане (IX - X вв.), Карс (начало X в.), крепость Каян в Агатовской долине (X - XIII вв.). Были также и укрепленные монастыри-каяны (например, монастырь Махенац в Оникке), или же монастыри имели отдельные крепости-каяны (например, Ахпат).

По нашему мнению, укреплением типа "каян" является также и крепость Гехи, построенная в начале X в.

Эта крепость в источниках упоминается, к сожалению, всего лишь два раза. Ее упоминает историк X в. Иоани Драсханакерти. Во время вторжения в 925 г. в округ Мазаз арабского военачальника Бешира здесь укрылось сельское население округа, а Бешир был разбит князем Геворгом Марзпетуни. Второй раз ее упоминает историк XIII в. Киракос Гандзакец: он рассказывает, что в 1225 г. в битве при Гидни атабек Иване Закарян потерпел поражение от хорезм-шаха Джалал ад-Дина. Иване вынужден был отойти в крепость Гехи.

Из этих сведений видно, что крепость Гехи использовалась в качестве укрытия во время преследований противника, т.е. она была крепостью-каян. Скудость источников не позволяет яснее определить функции крепости - была ли она замком феодала, резиденцией правителя региона или лишь служила укрытием.

Для выяснения этого вопроса необходимо ознакомиться с памятником на месте, учесть его местоположение, окружающий его рельеф.

Древний округ Мазаз (ныне в пределах Абовянского и Арташатского районов) располагался на юго-восточных отрогах Гегамского нагорья. Здесь, в Гехадзорском ущелье, на расстоянии 5 – 6 км восточнее древнего поселения Ранстан (ныне Имйрзек) расположена крепость Гехи. Она построена на плоской вершине высокой и крутой горы, на правом берегу р. Азат. Из речной долины и крепости можно пройти лишь по узкому и длинному ущелью.

Сохранность крепости хорошая; в свое время это было довольно мощное укрепление, высота крепостной стены местами превышает 10 м.

Расположение крепости среди крутых утесов, вдали от дорог, отсутствие хозяйственных и жилищных построек внутри крепости показывает, что эта крепость служила временным укрытием во время набегов врагов.

Гехи – типичное укрепление-убежище, т.е. крепость-каян, хотя в письменных источниках этим термином не обозначается.

На примере крепости Гехи видно, что среди укреплений типа "каян" были и такие, которые в источниках упоминаются под собственным названием. Таковыми были, например, крепости Артагерс (IV в.), Капуйт (I в.).

В этом аспекте очевидно, что в средневековой Армении количество крепостей-каян было намного больше, чем сейчас известно науке.

Среди крепостей типа "каян" можно проследить дифференциацию функций. Часть из них, будучи убежищем, одновременно охраняла торговые пути, вела наблюдение за передвижением противника. Таковой была крепость-каян в долине р. Аготец. Другие служили лишь убежищем (Гехи) и т.д. Подобная дифференциация представляет определенный интерес для исследования средневековой армянской фортификации. Кроме того, это обстоятельство важно также и для истории, изучающей историю данного региона.

МЕМОРИАЛЬНЫЕ ПАМЯТНИКИ АРМЕНИИ ПОЗДНЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

(генезис типов, проблемы функций, эволюция
композиционных решений)

(табл. IX и X)

Конец XIV в. стал для культуры Армении предвестником наступления одного из наиболее сложных периодов существования. Разорение порабощенной страны и застой стропильной деятельности обозначили рубяк, после которого эволюция архитектуры и монументального искусства протекала под знаком ряда специфических тенденций, обусловленных стилевыми особенностями наступающей эпохи и во многом определившими структуру ее художественного языка. Но, отличаясь внутренней дисгармоничностью и эклектизмом, они были далеки от каноничности и не переросли в значимое явление системного порядка, одинаково характерное для всего ареала проживания народа¹.

I Прежде всего этому противодействовала постепенно возраставшая и достигшая к позднему средневековью значительных масштабов полицентричность культуры страны. Ее развитие шло в контексте искусства Востока и Запада, сочетая заимствованные из своего исторического наследия IV - XV вв. и привносимые элементы художественной выразительности. Кроме того, формированию системности объективно противоречило постепенное усложнение конфессиональной и лингвистической ситуации в ряде армянских колоний, что не могло не сказываться на характере творческой деятельности живших там мастеров (см. Ya.R. Dashkevitch, Who are Armeno-Kipchaks? - Revue des etudes armeniennes, t. XVI, 1982, p. 357-416).

Именно поэтому между основополагающими признаками эволюционных процессов в культуре Армении IV - VII и IX - XIII вв. есть структурные различия. При всей своей самобытности искусство ранне-средневековой Армении было неотъемлемым звеном раннехристианской цивилизации Переднего Востока, многое внесло в нее, но и многим было ей обязано. Определенная взаимосвязанность (особенно в IV-VI вв.) конфессиональных основ общества, параллели архитектурной типологии, близость иконографического репертуара культуры - все это способствовало контактам культур Сирии, Армении, Грузии, восточных провинций Византийской империи, христианских общин Ирана. В ряде случаев оказывается возможным говорить даже о системных явлениях, в частности, в зодчестве (см.: А.А. Якобови. Закономерности в развитии ранне-средневековой архитектуры. - Л., 1983). Но совершенно иной стала историческая картина спустя тысячу лет. Чередовавшиеся волны нашествий подорвали экономику

Значительный интерес представляет изучение этих тенденций в контексте мемориальной архитектуры и скульптуры Армении XV-XVIII вв. — ведь они издавна отличались особым традиционализмом (концептуально противоречившим привнесению системных новшеств). Расширение контактов искусства Армении XV-XVIII вв. с наследием сопредельных и далеких стран необходимо рассматривать в свете критерия художественной целостности памятников. Анализ подобных явлений многое проясняет в малоизученных проблемах преемственности традиций на рубеже развитого и позднего средневековья.

Исследование стадийности архитектурного процесса Армении XV-XVIII вв. приводит к выводу о существовании, в пределах данной хронологии, двух основных стадий развития: первой, охватывавшей XV-XVI вв. (отличалась заимствованием строительства, практически отсутствием монументальных сооружений, водружением ряда хачкаров), и второй, включавшей XVII-XVIII вв. (была характерна некоторым оживлением экономики, возобновлением монастырского строительства, возведением множества хачкаров и построек с внутренним пространством — багдахинообразных, залных, кубовидно-арусных уюпальниц, мемориальных галерей и центричных гавитов с 4-мя столпами).

Хачкары Армении позднего средневековья во многом отличались не только от ранних прототипов IX-XI вв., но и от образцов XIII — XIV вв. Претерпели существенные изменения масштаб и ритм орнамента, пропорции и соотношения ретичных частей плиты, конфигурация декоративных арчек; убилился вертикальный членения поверхности; на плоскостях появились панночные сцены и ктиторские портреты,

региона, а миграции наиболее активной частью населения изменили демографическую ситуацию. Обусловленное историко-географическими факторами изменение конфессиональной ориентированности власти привело к существенному усилению ориентализирующих течений. Искусство армянских колоний все более следовало запросам и традициям иноэтнической, иноконфессиональной среды обитания, постепенно вплетаюсь в ткань материальной культуры окружающих народов. В эстетическом, наряду с поэтапным развитием новых компонентов архитектурной типологии, все большее место занимал метод "цитирования" известных в прошлом композиционных решений (хотя получаемые результаты иногда диссонировали со стилем окружающей застройки позднего средневековья). Трансформировались декоративные программы убранства интерьеров и фасадов многих сооружений, а также иконографические, стилистические и пропорциональные решения наиболее распространённых мемориальных форм — хачкаров. Мемориальное содержание, постепенно уходило в небытие понятие "христианский Восток", и сквозь него уже проступали очертания зарождавшейся художественной культуры Нового времени.

часто высекавшиеся с отступлениями от осевой симметрии; расширение круга мастеров привело к инфильтрации традиций непрофессионального, народного искусства. Функциональное своеобразие памятников в основном следовало обычаям, сложившимся ранее: они ставились не только в память о усопшем, но и в честь основания храмов, монастырей, возведения гражданских сооружений, в исполнение обетов и для фиксации юридических процедур (хотя, судя по эпиграфике, поминальные функции все же преобладали). Иногда к хачкарам пристраивались миниатюрные прямоугольные склепы, генетически связанные с прототипами XIII - XIV вв. Часто, особенно в армянских колоннах (где этот тип доминировал, практически заменив собой традиционный, пространственно решаемый хачкар), высекались рельефные кресты памятного, посвятельного, апотропейного значения. Продолжив основные традиции типологии ранних рельефных крестов IX - X вв., эти поздние кресты, однако, были весьма подвержены трансформированию иконографии и стиля, соответствующему изменениям художественного репертуара эпохи и среды обитания.

Кроме хачкаров, определенное место в материальной культуре Армении того времени занимали и другие типы малых форм. С архаичными традициями было связано сооружение известных в единичных примерах мемориальных стел и памятных колонн. С некоторыми оговорками это относится и к генезису прямоугольных каменных надгробий с закругленным верхом, объемное решение которых восходит к двускатным, обычно лишенным какого-либо декора надгробиям предшествующего времени. Но значительная ориентализация убранства этих памятников (на многих из них отсутствует изображение креста), а также появление зооморфных мемориалов свидетельствуют о возрастании влияния меморативной обрядовости Востока. Инфильтрация региональных течений, трансформировавших типологию ряда малых форм, а также иконографию и стиль поздних хачкаров, явилась доминирующей особенностью последних стадий эволюции этой ветви искусства Армении позднего средневековья.

Мемориальная архитектура страны в XVII - XVIII вв. представляла рядом своеобразных типов. Прежде всего отметим балдахинообразные сооружения различного масштаба - как небольшие памятники в Ахтареке, Карби, Мугни и пр., генетически тяготеющие к типологии ранних меморативных балдахинов и сасанидских чортаков (в Армении первый известен аналогичное "сооружение о 4-х колониях" в Ани), так и более значительные образцы, возводимые как отдельно (Ахидзор), так и вприкрык к храмам (церковь св. Рипсиме, церковь

ов. Товмы). Далее, упомянем заальные структуры, представленные возведенной на месте раннесредневековой мемориальной ротонды (венчавшей ров Просветителя) церковь ХУ в. в Хор-Вирапе; в ней есть и погребение, по преданию, принадлежавшее Вардану Бардзрбердци. К заальному типу системно, а возможно, и функционально примыкает постройка ХУ в. в Кармраванке, где под апсидой размещено специальное помещение со входом — наподобие того, как это было сделано и в мемориале УП в. в Каренисе, где под апсидой находится крипта со входом. К самостоятельному типу следует отнести кубовидно-ярусные памятники, типологически восходившие к ряду ранних образцов (среди последних укажем усыпальницу ХП в. в Оромайре, построенную Захаре и Иване и впоследствии увенчанную звонницей); таковы памятники в Ардви и Татеве Мец Анапате.

Пространственное (но не функциональное) решение меморативных галерей Армении позднего средневековья тяготеет к раннесредневековым аналогам. Впоследствии, в XI в. галереи стали значительно меньше; они уже не окружали храм, а функционально уже являлись мемориальными (Воротнаванк, Татев), — при том, что синхронно с ними существовали и центричные четырехстолпные родовые усыпальницы — гавиты. В позднем средневековье можно отметить два типа галерей-мемориалов: со звонницей (Шогакат, Мугни) и без нее (Шатин, Татев, Мец Анапат, Гаяне).

Завершающие этапы формирования архитектуры четырехстолпных гавитов характерны постепенным угасанием этого (некогда столь распространенного) типа. Лишь немногими примерами (среди которых отметим гавиты Ахтамара, Карениса, Ктуца) здесь была представлена центричность, ранее доминировавшая в структуре множества памятников этой ветви зодчества страны. По всей видимости, подобные тенденции говорят о постепенном размывании традиционных для средневековья форм доминальной обрядовости и ставших анахроничными к ХУП—ХУИ вв. концепций феодально-родовой общности, опять-таки связанном с изменением внешних условий, прежде всего политической и социально-экономической ситуации. На смену уходящим традициям, во многом обусловленным каноничностью средневекового художественного мышления, постепенно приходили иные формы доминального почитания, слагавшиеся под влиянием культуры Нового армении; эти процессы неизбежно вели к видоизменению архитектурной типологии и декоративных программ мемориальных памятников Армении.

АНТИЧНЫЙ ДВОРЕЦ В ГАРНИ И ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ
ДВОРЦОВЫХ СООРУЖЕНИЙ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОЙ АРМЕНИИ

(табл. XI и XII)

1. Начиная с IV в. в гражданском зодчестве Армении постепенно формируется целый ряд почти однотипных дворцовых сооружений, выявление ранних стадий эволюции которых представляет значительный интерес.

2. Во время раскопок Гарнийской крепости, начавшихся в 1949 году (рук. — акад. АН АрмССР Б.Н. Аракелян), к северо-западу от античного храма были открыты остатки дворца, бани и круглого пентричного храма II в. Здесь нашли отражение архитектурные решения различных эпох, каждая из которых представлена специфической строительной техникой. Так например, сухая кладка из больших базальтовых блоков с металлическими креплениями во многом способствовала датировке храма в Гарни 2-й половиной I в. н.э. Между тем кладка стен дворца и бани, выполненная из мелких камней с применением известки, говорит о значительно более позднем времени (полностью соответствуя датировке бани III в. н.э., определенной на основании изучения мозаики пола предбанника).

3. В деле датировки дворца в Гарни существенное значение имеет упоминание Мовсеса Хоренаци, который считал и перестройку крепости, и возведение дворца относившимися к эпохе Трдата III. Наши исследования позволяют пересмотреть мнение о том, что Хоренаци по ошибке приписал Трдату III сооружения, возведенные в I в. н.э. Трдатом I, причем античный храм, вновь по ошибке, ошел летним дворцом сестры царя Хосровидухт. На самом деле Хоренаци описывает дворец (возможно, его остатки) как очевидец, останавливаясь на его богатом скульптурном убранстве и упоминая о греческой надписи царя Трдата III. Исследователи считали основным источником информации Хоренаци известную надпись на крепостной стене Гарни; однако он зам точно указывает место надписи — на стене дворца, что однозначно свидетельствует о существовании другого текста, к сожалению, не дошедшего до наших дней.

Раскопки внутри крепости открыли остатки дворца, фрагменты

скульптурного декора, облицовочные плиты и обломки, характерные для позднеармянской эпохи. Это подтверждает факт существования здесь большого светского сооружения. Хоренацци писал, что Трдат III возвел летний дворец (*hndshiny*) со статуями усопших /предков/ — "*shshirzhmhn*", с замечательными рельефами, и предназначил для это для сестры своей Хосровидухт. Известно, что впоследствии именно Хосровидухт сыграла важную роль в деле распространения христианства в Армении. Раскопки открыли фрагменты этих скульптур. Отметим, что культ предков был широко распространен и в Армении, и на всем Переднем Востоке, в частности, в Иране; как писал историк У. в. Египте, в память героев, павших в Аварайрском сражении, было водружено множество памятников (*shshirzhmhn* и др.).

Описание дворца, даваемое Мовсесом Хоренацци, весьма далеко от структурных признаков сохранившегося античного храма; невозможно представить, чтобы этот крупный историк (один из образованнейших деятелей страны тех времен, бывавший на Западе и хорошо знакомый с греко-римской культурой) не знал облика настолько распространенного во всем регионе архитектурного сооружения, как античный храм-периптер. Закономерно, что и сам термин "*hndshiny*", употребленный им при описании дворца в Гарни, он применяет также при описании дворца царя Хосрова Котак в Двинне и летних царских дворцов в Тайке.

4. Раскопки открыли нижний, полуподвальный этаж дворцового зала, с размещенными в центре пилонами и соответствующими им пристенными пилонами, расположенными вдоль продольных стен. Не может быть сомнений в том, что эти пилоны продолжались и во втором ярусе. Возможно, они несли широкопролетные арки, удерживавшие балки деревянного перекрытия; однако не исключено, что интерьер зала расчленяли три поперечные трехарочные системы, являвшиеся опорами для балок деревянного перекрытия.

Легко заметить определенную общность плановых решений Гарнийского дворца и тронного зала в Звартноце. Ведь ктитор Звартноца, катедраке Нерсес III Строитель (причем как раз в период возведения Звартноца, в 659 г.) впритык к античному периптеру возвел в Гарни центричный храм. Раскопками Н.Я.Марра внутри античного храма была раскрыта небольшая часовня,строенная в период распространения христианства в Армении. Надо полагать, что именно ее существование (и факт ее возведения, означавший освящение данного места) и было основным фактором, способствовавшим сохранности хра-

ма в Гарни, из тронутого неофитами.

Что же касается дворца, возведенного в Гарни накануне принятия новой религии и достоверно описанного Хоренаци, то он был выявлен в ходе раскопок и доступен для исследователей. Гарнийский дворцовый комплекс был одним из последних значительных сооружений позднеантичной Армении; постепенно накапливаются данные, свидетельствующие о том, что среди перешедших из античного в раннесредневековое зодчество страны типов (фортификационные сооружения, мемориальные памятники, бани и т.д.) определенное место занимали и дворцы.

Г.Р.МУШЕГЯН

"ЕРЕВАНПРОЕКТ"

НЕКОТОРЫЕ СТОРОНЫ МЕТОДИКИ ИССЛЕДОВАНИЯ ТОРОСА ТОРАМАНЯНА

Сравнительно недолго жил в Армении Торос Тораманян, притом в основном в период прошлых событий, не всегда благоприятствовавших выполнению научной работы.

Несмотря на все это, перенесший в жизни большие трудности Тораманян на своей родной земле смог взяться и обособить нелегкое дело научного изучения древнеармянской архитектуры. Естественно, возникает вопрос: помимо его особой одаренности, что еще ему помогло за небольшой срок времени добиться такого большого и верного результата, справедливо оцененного как научный подвиг.

При попытке ответить на этот вопрос хотелось бы отметить, что начиная с 1930 г. и до конца жизни ученого, около четырех лет мне посчастливилось очень близко знать его, иметь с ним поучительные беседы об архитектуре вообще и о изучении архитектурных памятников в частности.

✱

✱

✱

Во-первых, необходимо отметить, что до начала деятельности Тораманяна в Армении дело изучения армянской архитектуры в основном ограничивалось выявлением письменных сведений и внешним описанием данного памятника. Ясно, что такая методика изучения не могла бы обеспечить надежного основания для глубоких научных обобщений.

А для Тораманяна, начиная с первых исследований в области истории и анализа архитектуры, незаменимым первоисточником явился сам памятник, материальные реликвии истории. Данные другого характера он считал дополнительными.

Обмеры Тораманяна служили в основном для его исследований, помогали нахождению закономерностей в изучаемом материале, способствовали выявлению характерных сторон, осмыслению архитектурных форм, вытекающих из конструкций данного сооружения; этим утверждались им же выявленные определения стилевых черт и периодов древнеармянской архитектуры.

Его обмеры были выполнены просто, без всяких манерностей, которые могли бы отвлекать мысли объективно изучающего данный объект или оставить в тени не очень "заметные", но важные стороны сооружения. Выполненные чертежи носили так называемый "академический" характер и имели высокий уровень исполнения.

Такие чертежи способствовали правильному проявлению объемной пластики. В обмерах с натуры он предпочтение отдавал точному способу, через "треугольники", благодаря чему и составлялись научно достоверные документы данного архитектурного памятника.

Стиль работы ученого был уравновешенным, стабильным, без спешки. Подсказку оставался Тораманян у изучаемых памятников. Он жил рядом с архитектурным памятником, имея с ним долгий диалог.

Он многократно проверял свои первые мысли и их письменно излагал очень кратко, выводы сущность изучаемого материала, мастерски отделяя главное от второстепенного.

Торос Тораманян своей деятельностью, методикой и стилем работы открыл широкую и надежную дорогу для изучающих наши памятники, ряды которых пополнялись начиная с середины 30-х гг.

Ученые, идя по пути Тораманяна, достигли значительных результатов; книги его последователей достойны чести продолжателей дела Тораманяна.

АКАДЕМИЧЕСКОЕ ИЗДАНИЕ ТРУДОВ ТОРОСА ТОРАМАНЯНА

Подготовка к изданию сборника трудов Т.Тораманяна впервые была предпринята первым директором Ереванского политехнического института, архитектором Микаелом Мазманияном. При его активном участии в 1934 г. в Институте материальной культуры Советской Армении была организована редакционная комиссия под председательством А.Таманяна, которой не суждено было закончить это дело. Затем по поручению Института истории Армянского филиала АН СССР сборник был составлен архологом (впоследствии профессором) К.Г.Кафадаряном. Сборник вышел в свет в 1942 г. под редакцией Н.А.Оргелли. Исключительно теплый прием сборника был поводом для составления тем же многоопытным ученым (при помощи дочери автора — Назели Тораманян) второго, самостоятельного сборника, который вышел в свет в 1948 г.

Необходимость нового издания трудов Т.Тораманяна обосновывается многими обстоятельствами. Опубликованные ранее ограниченным тиражом сборники, которые сыграли исключительно важную роль, давно стали библиографической редкостью. В них не охвачены около 10 процентов работ Тораманяна и почти все обзоры, представляющие большую научную ценность. Кроме того, предыдущие сборники больше не соответствуют современным научным требованиям; будучи создаваемыми также в качестве пособия, они не имеют специальных комментариев. В настоящее время ощущается необходимость определения взаимосвязей написанных в разное время, для различных целей, завершенных и незаконченных трудов Тораманяна; выявления и разъяснения эволюции его взглядов и точек зрения, методов, терминов и т.д. Эти многочисленные комментарии необходимы также для оценки затронутых Тораманяном вопросов и освещения последующего хода их исследования.

В 1980 г. Институт искусств АН АрмССР и Управление по охране и использованию памятников истории и культуры при Совете Министров Армянской ССР предприняли создание нового, академического издания трудов Т.Тораманяна. Составителями являются Г.Тсраманян и Н.Папухян. Предусмотрены четыре тома и два альбома чертежей, к

коих первый посвящен г. Ани (кроме крепостных стен), а второй — остальным памятникам. Тома, в соответствии с содержанием, имеют разные названия. Первые два охватывают теоретические работы Тора-манияна (общего характера) и поэтому носят название "Историческая архитектура Армении". Первобытно-общинные и дохристианские мате-риалы мы представили в первом томе, а касающиеся средних веков — во втором. Первый том начинается с предисловия и очерка о жизни и творчестве Т.Тораманияна, написанных на армянском и русском язы-ках. В конце тома помещены наши комментарии, подробная хроника, связанная с именем Тораманияна, а также описки его опубликованных трудов, печатных материалов о нем, французских терминов, имен и названий местностей. Остальные тома также имеют комментарии и ука-затели.

Второй том состоит из двух частей. В первой, озаглавленной "Предисловие и общая теория", заключены исследования общего ха-рактера, касающиеся средневековых этапов армянской архитектуры. В разделе "Об отдельных вопросах и проблемах" собраны работы, по-священные конкретным вопросам архитектуры тех же веков.

В третьем томе заключены исследования выдающихся памятников (Текор, Ерерук, кафедральный собор Эчмиадзина, Багаран, Рипсиме и Гаяне, Звартноц, Оронос и Ани).

Четвертый том составляют публицистические статьи, краткий характеристический список памятников архитектурного отдела Ере-ванского государственного исторического музея, материалы археоло-гических путешествий, музейных и археологических работ.

При подготовке трудов Т.Тораманияна к изданию за основу при-няты работы, напечатанные при его жизни, и рукописи дальнейших публикаций. Для лучшего обзора чертежей размеры томов выбраны как можно большими, иллюстрирование совершенно в пределах технических возможностей, максимально использованы чертежи и фотоснимки авто-ра, а также широко использованы другие материалы. Редакционные и научно-филологические работы произведены с учетом опыта предыду-щего собрания трудов и соответствия оригинальным рукописям.

Л.С. ПИПОЯН

Институт искусств АН
Армянской ССР,
Ереван

РАЗВИТИЕ ПЛАНИРОВОЧНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ ПОСЕЛЕНИЙ ГУГАРКА ДО XX ВЕКА

Племена, населявшие Гугарк в древнейшее время, жили отдельными небольшими поселениями на естественных возвышенностях, в лесах, на берегах горных рек. На равнине воздвигались циклопические сооружения на искусственных каменных насыпях. Бердшен укреплялся крепостными стенами, жилые постройки вплотную охватывали цитадель, застройка — из оборонных сооружений — была густая. На смежных лугах располагались пастбища, посевные поля, кладбища; в большинстве случаев около бердшена имела своя каменоломня и рудник. В результате раскопок обнаружены круглоплановые и прямоугольные жилища со следами очагов и деревянного покрытия (Коси-Чотар, Кировакан).

В средневековье схема древнего поселения разрабатывается более детально, согласно усложнившейся структуре феодального общества. Поселение увеличивается за счет разрастания жилой площади вне крепостных стен — арвардзана. Вокруг укрепленных поселений — бердаванов и бердкахаков группируются неукрепленные поселения. Наиболее крупным поселением Гугарка в период средневековья явился Лори-Берд, имевший характерную трехчастную структуру средневекового города. Застройка была густой и хаотической; однако, как отмечает О.Х. Халпахчян, в ней можно проследить определенную закономерность. Опорными линиями плана служили, по-видимому, улицы, связывающие городские ворота с воротами цитадели. Средневековые укрепленные поселения продолжали свое существование до нашего времени (Шнох, Берд). Основой для образования поселений также послужили крупные монастыри (Ахпат, Санаин, Оджун и др.).

Население Гугарка значительно увеличилось в первой половине XIX в. за счет переселенцев из Западной Армении, Карабага и России. Поселения основывались соответственно с традициями переселенцев.

В зависимости от географического расположения мы различаем четыре типа поселений в XIX в.: горные, равнинные, лесные и приречные.

По способу застройки — три типа: скученный, свободный, улично-рядовой. Скученно застраивалось большинство гугарских сел в первой половине XIX в. В это время каждое село представляло собой массив еле заметных на поверхности земли полуземляных комплексов гыхатунов. На рельефе такой комплекс принимал вид скученно-террасообразной застройки. Главная улица отсутствовала, кривые улочки служили также для прогона скота.

Традиция улично-рядовой застройки была привнесена в Гугарк русскими переселенцами, в селах которых непременно выделялись главная улица и кварталы жилых домов с приусадебными участками (Пушкино, Воронцовка и др.). Эта традиция была перенята местными жителями, переселявшимися из труднодоступных мест поближе к путям сообщения (Куртан, Вардаблур, Гюлагарак).

Во 2-й половине XIX в., в период развития капитализма, некоторые села укрупняются, в них появляется мануфактурное производство (Икелал-Оглы — нынешний Степанаван, Каракилиса — Кировакан, Караван-Сарай — Идзеван). В этот период возникают села со свободно расположенными усадьбами — третий, свободный тип застройки. Общественный центр села составляла прицерковная площадка, родник. В центре крупных сел на главной улице располагались духаны, парикмахерские, кузницы, маслодавильни (не во всех селах). Мельницы выносились за пределы села, к реке.

Подобно форме поселений, тип и характер усадьбы также находились в большой зависимости от местоположения. В горных селениях усадьбы были незначительны; более просторны усадьбы равнинных поселков. Усадьбы подразделяются на следующие типы: крытый двор (в комплексах гыхатунов, преимущественно у западных армян); однодворная усадьба (хозяйственные и жилые постройки совмещены в один объем, распространена на всей территории Гугарка, характерна для малых хозяйств); многодворная свободная (жилище и хозяйственные постройки свободно расположены на усадьбе; распространена повсеместно на Гугарке, характерна для коренных жителей и карабахских переселенцев) и многодворная рядовая усадьба (жилище и хозяйственные постройки занимают один ряд; характерна для русских переселенцев).

ХАРАКТЕР КУЛЬТА АНТИЧНОГО ХРАМА В ГАРНИ

XX в. явился временем возрождения одного из важнейших памятников архитектуры древней Армении — античного храма в Гарни, начавшегося его раскопками в 1911 г. экспедицией Н. Марра и завершившегося его реконструкцией в 70-х гг., проведенной А. А. Савиным.

Естественно и появление научного исследования вопроса о назначении храма. По мнению К. В. Тревер, античный храм в Гарни был посвящен культу Митры. Данное мнение, получившее широкое распространение в научно-популярной литературе в виде определения "храм, посвященный культу Солнца", сменило традиционное толкование, опиравшееся на сообщение М. Хоренаци о постройке царем Трдатом для царицы Хосровидукт "виллы", или "дома прохлады — летнего дворца" (по переводам Н. Эмина и С. Малхасяна). Это сообщение, по мнению исследователей, свидетельствует о превращении храма с принятием христианства в светское здание. Изучение этого вопроса важно и для датировки храма. В настоящее время, связывая в единую цепь данные Хоренаци и греческой надписи из крепости Гарни, храм датируется 77 г.

Однако следует отметить, что в рассмотрении этих вопросов есть ряд аспектов, не получивших должного осмысления. В древне-восточных и индоевропейских мифологических представлениях север связывался с потусторонним миром, в частности, с местом, откуда опускался в подземный мир бог Солнца. Ориентация фасада Гранийского храма на север поэтому является указанием, что храм посвящен заупокойным культам, скорее всего, исходя из его расположения в царской резиденции, культу предков царя. В нем мог отправляться и культ Митры, выступавшего в древних представлениях "справедным судьей в загробном мире". Это позволяет уточнить определение К. В. Тревер. При этом становится объяснимым факт расположения коленопреклоненных атлантов на пилонах храма. Как показало проведенное исследование коленопреклоненных фигур, эта поза в искусстве Древнего Востока и античного мира связана с культами божеств-медиаторов, каким выступает в древней мифологии и Митра. Барельефы у входа в храм, развернутые лицами на восток и запад, следуют вос-

принимать как изображения Кауто и Каутопата, утренней и вечерней зари, связанных с культом Митры.

Особого внимания заслуживают сведения Мовсеса Хоренаци. Рассмотрение древнеармянского текста позволяет отказаться от принятого толкования их как описания храма. Наличие в тексте термина "Սննդարան" ("погребальный памятник") позволяет понять сведения Хоренаци как сообщение о сооружении Трдатом III в крепости Гарни "усыпальницы". Это перекликается с обнаружением археологическими раскопками в Гарни обломков мраморного саркофага, украшенного колонками, статуями и богатым архитектурным декором, полностью отвечающим описанию Хоренаци. Тот факт, что Хоренаци при описании усыпальницы говорит о сооружениях из базальтовых камней, позволяет предположить, что саркофаг мог быть установлен в самом храме. Возможно, при этом была произведена перестилка пола целлы и сооружен над световым ликом купол на известковом растворе. Именно тот факт, что храм в античное время был посвящен культу предков царя, мог послужить основанием превращения его в позднеантичное или раннехристианское время в усыпальницу для царевны Хооровидухт. Последняя, судя по характеру ее описания у Хоренаци, могла являться сторонницей христианства. Это объясняет и сохранность храма в христианское время.

Существующая греческая надпись из Гарни не сообщает о постройке храма. Кроме того, судя по сведениям Н. Смирнова, могла существовать еще одна греческая надпись из храма, царя Трдата III, о которой, вероятно, и сообщал Хоренаци. Поэтому представляется, что пока для разрешения вопроса датировки постройки храма должно исходить прежде всего из архитектурных особенностей храма.

Не берясь за рассмотрение этого чисто архитектурного вопроса, считаем необходимым к имеющимся уже у А. А. Саиняна сведениям об общности разрешения некоторых деталей декора храма в Гарни с малым храмом Баальбека добавить и факт редчайшего использования в декоре обеих построек ромбов вместо стрелок между иониками.

ЗАЛЬНЫЕ ЦЕРКВИ АРМЕНИИ РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Зальные церкви — одни из самых ранних и самых распространенных культовых памятников Армении. Этот тип продольных построек был широко известен во всем христианском мире, а происхождение его восходит к глубокой древности.

Лишь некоторые из раннесредневековых зальных церквей Армении вошли в специальную литературу; они (в частности, вопрос их происхождения) всегда интересовали специалистов. К зальным церквам обращались Т.Тораманян, описавший многие зальные церкви, Н.М.Токаровский, И.Стриговский, А.Хачатрян, А.А.Самиян, М.М.Аоратян, П.Кунео, Ф.Гандольфо и др.

Зальные церкви раннесредневековой Армении по их объемно-плановой композиции можно подразделить на две основные группы: памятники со вписанными в прямоугольный объем внешних стен апсидами и с выступающими апсидами.

К первой группе относится большинство зальных церквей. Их можно разделить, в свою очередь, на две подгруппы: зальные церкви простой формы, без каких-либо примыкающих к основному объему помещений (церкви в Арагъхе, Аване (Ереван), Цемзашене, Авзене (Аштаракский район), Талине, Шенике, Касахе, Егварде, Артаване, Лернакерте, Шелзване, Мираке и др.), и церкви с примыкающими к ним одним или двумя приделами и внешними галереями с одной, двух или трех сторон (церкви в Агараке, Зовуни (Сурб Варта), Гарни, Танаате, Эчмиадзине, Двине, Обардзи, Свердлове, Гюлагараке, Куртане, Вардаблуре и др.).

Зальные церкви с выступающими апсидами более малочисленны и не так многообразны, как церкви предыдущей группы, и среди них нет памятников с приделами и галереями. Их можно разделить на церкви с выступающими полукруглыми (Вершен, Парби) и многогранными апсидами (Эчмиадзин, Дярвеж, Шогакаванк, Джарджарис, Воекеваз и др.).

Имея множество различий в плановых и объемно-пространственных решениях, зальные церкви объединены общей основной композицией: это прямоугольные в плане сооружения на многоступенчатом сти-

лобате, со сводчатым каменным перекрытием (иногда перекрытие бывало деревянным, но затем и эти памятники в результате перестройки, также в раннем средневековье, получали каменное перекрытие), с подпружными арками или без них. Снаружи перекрытия двускатные, крытые черепицей. Подпружные арки опираются на пристенные пилоны прямоугольной или Т-образной формы. Стены сложены из туфа чистой тески или базальта; как и в других раннесредневековых сооружениях, в большей части зальных церквей они довольно толстые. Бутобетонное заполнение в них сравнительно тонкое, а камень играет основную несущую роль.

Оконные проемы в основном прямые или почти прямые в разрезе, довольно больших размеров, с полуциркульными или подковообразными завершениями. Дверные проемы расположены большей частью на западной стороне, иногда — на южной и западной (Карнут, Эчмиадзин, Лернакерт, Гарич), реже — на северной и западной (Двин) или только на южной (Аван, Зовуни). Перемычки цельные, совершенно прямоугольные или П-образные, с двумя небольшими выступами, которые опираются на стены, образуя вход. Часто между перемычкой и верхней стеной оставлена разгрузочная щель. Иногда входные проемы оформлены в виде порталов с двумя полуколоннами по бокам входа, объединенными общей капиталью, на которую опирается полукруглая или подковообразная арка, взятая под фронтоном.

Пропорции зальных церквей в основном не отступают от классических пропорций культовых построек продольного типа: отношение ширины здания к его длине составляет от 1:2 до 1:3.

Декоративное убранство зальных церквей довольно простое. Импосты имеют простую прямоугольную форму с полкой, базы обработаны в основном горизонтальными поясами; и те, и другие часто бывают украшены рельефами с растительным или геометрическим орнаментом. Перемычки тоже часто бывают украшены рельефами, в основе композиции которых большей частью лежит вписанный в окружность равнокрылый крест — очень характерный для раннесредневековых памятников мотив, встречающийся и на импостах пристенных пилонов, и по бокам входов. Часто памятники бывают увенчаны зубчатым карнизом.

Исследование зальных церквей имеет большое значение для освещения всего процесса формирования многочисленных памятников армянской христианской культовой архитектуры, ее связи с архитектурой древней Армении, а также взаимоотношений с архитектурами других стран.

ТОРОС ТОРАМАНЯН И НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ
СРЕДНЕВЕКОВОЙ АРХИТЕКТУРЫ АРМЕНИИ

Современные исследователи средневековой архитектуры Армении внесли значительный вклад в дело решения и осмысления многих вопросов ее градостроительства и архитектуры. Однако некоторые вопросы истории армянского зодчества этого времени, которые в свое время прямо или косвенно были поставлены основателем научного исследования армянской архитектуры Т. Тораманяном, до сих пор так и не получили должного освещения. К таким вопросам относятся:

1) вопрос монографического исследования крепостной архитектуры; 2) то же - исследования узловых памятников культовой архитектуры (кафедральные соборы в Талине, Мастаре, Артике, Аруче); 3) то же - исследования самостоятельной ветви мемориальной архитектуры - хачкаров; 4) то же - кладбищенской архитектуры; 5) требует своего монографического освещения вопрос дифференцированных по областям архитектуры и строго по векам датированных памятников; 6) ждет своего решения вопрос убранства памятников всех областей армянской архитектуры упомянутого времени. Не трудно представить, что комплексное осмысление этого вопроса раскроет множество аспектов символического, художественного, технического и другого характера; 7) не менее важным вопросом исследования армянского зодчества является вопрос формообразования и развития куполостроения; 8) не вызывает сомнения необходимость глубокого освещения отношения архитектуры Армении (особенно раннесредневекового периода) с зодчеством народов христианского Востока и др., разумеется, в свете выявления и осмысления параллелей форм, элементов, мотивов.

АРХИТЕКТУРНЫЕ ПАМЯТНИКИ ЯЗЛОВЕЦКИХ АРМЯН

(табл. XIII)

Армянская колония Язловца сыграла положительную роль в жизни галицийских земель Украины. В середине века г. Язловец, с 1947 г. с. Яблунівка УССР, принадлежал польским князьям, которые, будучи заинтересованы в экономическом развитии своих владений, содействовали поселению в них армян.

Время их переезда в Язловец следует отнести к концу XV — началу XVI в. На рубеже XVI — XVII вв. армянская колония достигла максимального развития: тогда она имела собственное управление, свою светскую и духовную суды; были епископ и ремесленные цеха. После нашествия турок в конце XVII в. жизнь в колонии постепенно стала замедляться. В 1740 — 1750 гг. в ней насчитывалось только три семьи, а в 1782 г. уже никого не оставалось.

В жизни Язловца армяне имели большое экономическое и культурное значение. Его бургомистрами были армяне Павел Асланович, Богдан Шеферович (самый знаменитый), Кшиштоф Сеферович. Организованные в "Братство удальцов" армянские ремесленники руководствовались своим, написанным в 1646 г. уставом, отражающим влияние цеховых организаций средневековой Польши. В армянской школе преподавали учителя с высшим образованием, ставившие также свои цехи. Известностью пользовались поэты, переписчики рукописей и художники-миниатюристы.

Армяне проживали на двух сходящихся к центру города улицах, в районе, называвшемся "армянским кварталом". Здесь были сосредоточены их жилые, общественные, торговые и промышленные сооружения. Последние представляли собой небольшие помещения, предназначенные для производства и продажи мелких ремесленных изделий.

Расположенные в удалении друг от друга одно- и двухэтажные жилища были максимально благоустроены. Они состояли из нескольких комнат, среди которых выделялись возведенные над сводчатыми подвалами парадные помещения, имевшие, как и фасад, орнаментальное убранство. "Архиепископский дворец" отличался богатством отделки.

В занимаемых армянским старостой, судебными органами и администрацией "Братства удалцов" зданиях среди служебных помещений выделялись большие залы для проведения многолюдных собраний. Просторная рекреация школы использовалась для спектаклей. Общественные бани были с раздельными мужским и женским отделениями.

Оригинален комплекс "армянские колодцы". Он состоит из трех изолированных сооружений; двух открытых бассейнов и одного закрытого полуподземного сводчатого помещения со стелой в стене, датированной 1611 г., и латино-армянской надписью.

Из культовых сооружений вначале практиковались небольшие домовые капеллы, использовавшиеся и позднее, во 2-й половине XVIII в. В начале XVI в. появились деревянная, а вскоре и каменная церковь. За пределами города был монастырь св. Григория, восстанавливавшийся в 1657 г., однако что он собой представлял - неизвестно.

Вблизи него находилась часовня Аветум (Благовещения), полагаем - усыпальница знатного армянского рода, принадлежавшая к типу сводчатых зал с алтарем на восточной стороне. Она имела богатую орнаментацию, характерную для выполненных под влиянием ренессансных форм построек язовецких армян. Я.Болоз-Антониевич назвал эту, показательную для позднего средневековья на территории Польши разновидность искусства армяно-польской, отличной от западноевропейского и византийского искусства.

Сохранившаяся в центре армянского квартала церковь Аствацацин (Богородицы), постройки 1551 г., относится к зално-сводчатому типу с полуциркульным алтарем на восточной, ризницей на северной и колокольной на южной сторонах. По композиции она выделяется от культовых зданий Армении и армянских колоний Польши и Украины. Молитвенный зал перекрыт цилиндрическим сводом с lunettes, имеющимися и в своде алтарной апсиды. В церкви отсутствуют оvoidственные армянским памятникам приделы по сторонам алтарной апсиды, не так же характерного для западноевропейской церкви пресбитерия. Вместо них предусмотрена небольшая ризница. В западной части зала имелась деревянная антресоль, площадь которой вместе с молитвенным залом позволяла присутствовать в церкви одновременно около 200 прихожанам; цифра, свидетельствующая о численности колонии на рубеже XVI - XVII вв. Внешний облик здания показателен, как и в храмах Армении, лаконичностью объема, подчеркнутого по верху тонким карнизом. Иначе оформлен западный фасад с главным входом, богато украшенным растительно-геометрическим орнаментом. Оригинальна позднее пристроенная четырехъярусная, квадратная в плане коло-

колья, служившая не только одной из огневых точек обороны города, но и важной художественной доминантой в его панораме.

Возведенные армянами в северо-западной части Язловца городские укрепления отличались повышенной прочностью, а расположенные в них "Армянские ворота" (разобраны в 1800 г.) — богатством орнаментального убранства. На ликвидированном в 1860 г. армянском кладбище возле этих ворот имелись многочисленные памятники типа надгробной плиты и в виде вертикального объема.

Архитектурные памятники язловецких армян интересны своими художественными приемами, в которых нашли отражение не только строительные традиции Армении, но и особенности польского зодчества, что создало своеобразный синтез армянских и местных архитектурных форм.

Г.С.ШАХКЯН

Политехнический институт,
Ереван

О ДВУХ СТРОИТЕЛЬНЫХ УПОМИНАНИЯХ, ОТНОСЯЩИХСЯ К УШ ВЕКУ

Примерно 200-летнее арабское владычество имело тормозящее и задерживающее значение для развития экономической и культурной жизни, в частности, архитектуры и строительного искусства армянского народа. Обусловленные этим вопросы строительной деятельности армян в период арабского владычества в специальной литературе остаются открытыми.

Следовательно, каждый факт или сведение строительного характера, относящиеся к этому периоду, приобретают определенную значимость для истории армянской архитектуры. К сказанному непосредственно относятся те два упоминания, о которых идет речь в сообщении. Одно из них касается католикаса Иоанна Одзнецца Философа (717 — 728), религиозно-конфессиональная деятельность которого в армянской историографии (Киракос Гандзакца, Вардан Аревелци и др.) считается с упоминанием также его строительной деятельности. Известно, что данными анализа композиции Одзнецского купольного храма не подтверждается упоминание историографов о строительстве Одзнецца "большой церкви" в его родном селении; но в том, что он

имел непосредственную связь с реконструкцией и значительной восстановительной работой, мнение специалистов не подлежит сомнению. Историческими источниками и фактическими данными обосновывается постройка первоначального сооружения северной церкви монастыря Србанес (Сурб Ованес) в селении Ардви Иоанном Одзнеци.

Другое упоминание относится к преемнику Одзнеци — католикосу Давиду Арамонци (728 — 741). Упомянув о том, что он оставил престольную столицу Двин и переселился в родное селение Арамонк по причине натиска арабов, историографы (Иоанн Драсханавертци, Самуэл Анеци, Вардан Бардзарбердци, Киракос Гандзакецци и др.) отмечают также факт строительства в Арамонке церкви и патриаршего дворца католикосом Давидом. В специальной литературе это упоминание безусловно связывается с существующей в Арамонке (ныне с. Арамуо Абовянского р-на) четырехапсидной центрально-купольной церковью и с некоторыми доводами не принимается его достоверность.

Не поднимая вопроса о тождественности или нетождественности упомянутой историографами церкви с существующей, в сообщении доказывается, что нет основания для непризнания достоверности упоминания о строительстве церкви и патриаршего дворца Давидом Арамонци.

Резюмируя сообщение, делается заключение, что:

1) католикосы Иоанн Одзнеци и Давид Арамонци, годы престольства которых совпадают с первым этапом арабского владычества (период династии Омейядов), занимались также строительной деятельностью (реставрация Одзунского купольного храма; реконструкция наружной галереи; постройка первоначального сооружения северной церкви монастыря в Ардви; церкви и патриаршего дворца в Арамонке);

2) отмеченные строительные факты дополняют фактически и летописные сведения о строительной деятельности армян в период арабского владычества;

3) важная сторона сведений о строительной деятельности Иоанна Одзнеци и Давида Арамонци заключается также в том, что историографы не остерегались в условиях насилия и зла, причиненного арабским игом, считать возможным приведение фактов строительства в Арамонке церковей и патриаршего дворца;

4) эти факты, в свою очередь, подтверждают мнение, имеющееся в армянской исторической науке (Я. Манандян, Лео и др.) о том, что первый период арабского владычества был сравнительно мирным;

5) вполне прав Т. Тораманян, когда пишет, что: "Все же искусствоведы нашего времени, если занимаются исследованиями, должны

найти отрывки в историографии или краткие намеки, которые случайно находятся под пером летописца, для пополнения совсем другой картины, имеющей огромное значение для изучения древней архитектуры и искусства" ¹.

А.Л. ЯКОБСОН

Отделение института
археологии АН СССР,
Ленинград

ПРОБЛЕМА СВЕТА И ЦВЕТА В АРМЯНСКОЙ СРЕДНЕВЕКОВОЙ АРХИТЕКТУРЕ

1. Проблема света и цвета в армянской средневековой архитектуре не может рассматриваться изолированно, в отрыве от аналогичных проблем в других странах, ибо появление и решение этих проблем — явление глубоко закономерное. Проблемы эти сопутствуют всему процессу развития архитектуры в самых различных странах.

2. На первом этапе развития (IV — начало V вв.) общественные здания раннехристианских замкнутых общин были столь же замкнутыми, с замкнутым внутренним пространством, с царившим внутри его полумраком. Так было на всем христианском Востоке, включая Закавказье. Проблема света носила как бы отрицательный характер, а проблемы цвета вообще не существовало.

3. Новые явления в зодчестве, наметившиеся во 2-ой половине V в. и выразившиеся в появлении купольной архитектуры, привели к созданию новой центрической концепции монументальной архитектуры с куполом в средокрестье. Это была прогрессивная архитектура; ей стремились придать торжественность и парадность с целью поразить входящих в храм и тем самым усилить на них влияние церкви. Через купол и многочисленные окна, ритмично сгруппированные, храм наполнялся светом, который на всем христианском Востоке стал наиболее могучим средством идейного и эмоционально-эстетического воздействия на верующих. Он придавал интерьеру праздничность. Так было во всех странах Присредиземноморья — в центральных областях Византии,

¹ Т. Торамаян, Материалы по истории армянской архитектуры, кн. I. — Ереван, 1942, с. 51 (на арм. яз.).

в Греции, в Малой Азии, на Ближнем Востоке — в Сирии и Месопотамии, и в Закавказье, хотя в каждой стране эти качества выражались по-своему... В Армении это выразилось в увеличении окон и в их расширении, как и в нарастании света от массивного низа к верху, что усиливало ощущение вертикали (так, несомненно, было в Звартноце). Принцип этот продолжал развиваться в последующие эпохи.

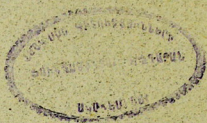
4. Вместе со светом большой эффект создавал блистательный декор интерьера, в котором использовались все доступные зодчему средства — сложная и артистичная резьба по белому и красному мрамору; разнообразные мраморные панно (облицовка стен); мозаичные полы, а в верхних частях храма — и настенные мозаики со сплошным ярким фоном. Богатство интерьера воспринималось и осмыслилось как божественное откровение. Таким образом, эффект света дополняли эффектом полихромии. То и другое было порождено новой архитектурной концепцией и было идейно связано. Явления эти также свойственны всем странам того же обширного региона. Они закономерно сопровождали развитие архитектурного стиля, но проявлялись везде, в разных странах различно и в различной степени. Правда, в ранне-средневековой Армении полихромия интерьера тогда еще не получила широкого распространения.

5. Разработанные в VI — VII вв. архитектурные концепции получили дальнейшее развитие во 2-й половине средних веков — в зрелое и позднее средневековье (X и последующие столетия). Повсеместно формировался новый архитектурный стиль, со свойственными ему повышенными пропорциями, нередко доведенными до столпообразности, порождавшими динамику масс — как внутри здания, так и снаружи. Эти тенденции сочетались с сокращением площади храма, в чем выразились новые специфические условия феодального строительства и новые идейные течения.

6. Новые качества архитектуры привели к усилению внешней выразительности здания: из интерьера основной художественный акцент был перенесен наружу. Осложнилась разработка фасадов, усилилась их расчлененность, иначе говоря, пластичность; резко повысилось значение декора, выступавшего в разных странах в самом различном и многообразном виде. Продолжал усложняться ритм освещенности здания, усиливавшийся от низа к облегченному верху, оспутотворяющий центричности и повышенности композиции. Свет стал активно участвовать в градации масс здания. Это были столь же закономерные явления, проявлявшиеся повсюду, хотя и в различных формах. В очень ярком виде они оказались и в Армении, особенно в XII — XIII вв.

7. На определенном этапе развития нового архитектурного стиля, начиная с XI - XII вв., появилась новая его особенность; в архитектуру фасадов стали вводить цвет. Появилась полихромная кладка, контрастно сочетающая кирпич и камень (Византия, Болгария), кирпичное узорочье (Византия, Греция, юго-славянские страны), терракотовая резьба (Средняя Азия). А в Армении - разноцветная выкладка камней с определенным ритмом (например, шахматным) и каменная инкрустация на фасадах; появляются панно и наличники с богатейшей резьбой, порождающей игру света-тени, живописную по своей природе. Наконец, в XIV в. появляется яркая многоцветная мозаика сплошными площадями (Азербайджан, Средняя Азия, Иран) или в виде фриз (Армения), даже сплошная роспись фасадов (Румыния).

8. Все эти различные проявления нового архитектурного стиля с присущей ему полихромией были свойственные всем странам, но решалась она (полихромия) везде по-разному. Весь этот декор и полихромия были призваны еще больше выделить храм в окружающем архитектурном пейзаже. По меткому выражению Виктора Гюго, в таких храмах "больше роскоши, меньше святости". В этом кратком замечании верно отмечены суетские тенденции культовой архитектуры средневековья на последних этапах ее развития, ее новое социальное звучание и смысл. Усиление роли цвета в архитектуре может быть объяснено только этим.

СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИЙ

- I. Сравнительная таблица планов меликских дворцов Арпаха и Сюника (к докладу А.Б.Гуляна "Композиционные особенности меликских дворцов Арпаха и Сюника").
1. Дворец хаченского князя Хасан-Джалал Дола в селении Ванк (XIII в.)
 2. Дворец наследников Абраама-Спарапета в Галистане (1782 г.)
 3. Дворец Мелик-Долуханиянов в местечке Тухнакал (XIII в.)
 4. Дворец Мелик-Исраелиянов в Мохратах (1771 г.)
 5. Дворец Мелик-Шахназарянов в Чанахчи (1786 г.)
 6. Дворец наследников Мелик-Бархударя в Техе (1783 г.)
 7. Дворец Мелик-Бегларянов в Талише (начало XIX в.)
 8. Дворец Мелик-Исраелиянов в Каганузе (XIX в.)
 9. Дворец Мелик-Еганянов в Туге
- Обмеры: А.Гуляна (1, 2, 5, 7); А.Гуляна и Р.Абгаряна (4, 8); Р.Абгаряна и М.Арамяна (3); Н.Папухяна (6, 9). Частичные реконструкции планов автора.
- II. Церковь св. Шушаник в Багаране (к докладу К.К.Даниелян "Церковь св. Шушаник в Багаране").
- III. Церковь Каптаванка (к докладу Г.К.Карташяна "Архитектура Каптаванка и вопросы его реставрации").
1. Западный фасад, обмер.
 2. Западный фасад, реконструкция
 3. План
 4. Разрез I - I
 5. Карниз барабана
 6. Окно западной грани барабана
- IV. Планы храмов Армении, Византии и Грузии (к докладу Г.Н.Логвина "Центричные здания Армении и Грузии в контексте мировой архитектуры").
1. Джвари, 590-604 гг. 2. Рипсиме, 618 г. 3. Аван, 591-602 гг.

4. Константинополь, церковь Сергия и Вакха, 527 г., 5. Равенна, Сан-Витале, 547 г.

У. Планы храмов Армении, Византии и Руси (к докладу Г.Н.Логвина "Центричные здания Армении и Грузии в контексте мировой архитектуры").

1. Эгвард, 2-я пол. УП в. 2. Ирпид, УП в. 3. Эсра, 510-515 гг. 4. Афины, церковь Панагии Ликодему, XI в. 5. Церковь монастыря Дяфни, XI в. 6. Церковь в Христиану, XI в. 7. София в Мокемвасии, XII в.; Киев, церковь Богородицы на Клове, XI в. Реконструкция Н.Логвина. 8. План I-го яруса. 9. План 2-го яруса.

УІ. Храмы типа Рипсиме (к докладу С.А.Маилова "Вопросы эволюции форм храмов типа Рипсиме").

А, Б, В - планы храмов Иоанна в Аване, Рипсиме и Эчмиадзине и храма в Арцвабере (по Тьерри).

А-1 ... фасад церкви в Аване с запада (реконструкция автора)

А-2 ... поперечный разрез церкви в Аване (по автору)

А-3 ... поперечный разрез церкви в Аване (по В.Григоряну)

Б-1 ... поперечный разрез церкви Рипсиме (реконструкция по автору)

Б-2 ... переход к основанию купола в церкви Рипсиме (618 г.)

В-1 ... переход к основанию купола в церкви Арцвабера (630 г.)

В-2 ... поперечный разрез церкви в Арцвабере (реконструкция автора)

УІІ. План, разрез купола и конструктивные узлы церкви Таргманчац (к докладу А.С.Манасяна "Некоторые вопросы строительного искусства ранне-средневековой Армении, связанные с реставрацией церкви Таргманчац").

УІІІ. Местоположение крепости Гехи в бассейне реки Азат (к докладу Р.И.Матезосяна "Крепости-укрепления типа "Каля").

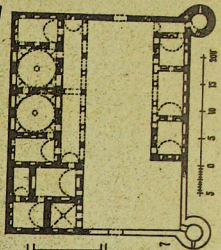
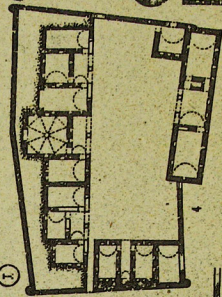
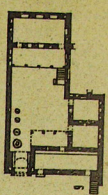
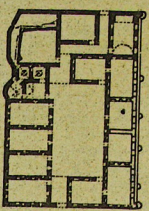
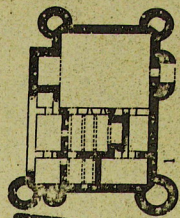
ІХ. Мемориальная пластика Армении позднего средневековья (к докладу С.С.Мнацаканяна "Мемориальные памятники Армении позднего средневековья (генезис типов, проблемы функций, эволюция композиционных решений)").

1. Норадуз (р-он им. Камо), хачкар XV в.
2. Дашкенд (Варденисский р-он), хачкар 1529 г.
3. Мец Мазра (Варденисский р-он), хачкар XVII в.
4. Тех (Горисский р-он), надгробие XVII в.
5. Эчмиадзин, объемный крест-монумент XVII в.

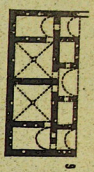
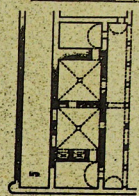
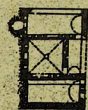
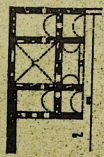
- X. Мемориальная архитектура Армении позднего средневековья (к докладу С.С.Мнацаканяна "Мемориальные памятники Армении позднего средневековья (генезис типов, проблемы функций, эволюция композиционных решений)").
6. Мугни, план церкви и мемориальной галереи (1664 - 1669 гг.)
 7. Татев Мец Анипат. Церковь 1663 г., купольная усыпальница 1670 г., мемориальная галерея 1743 г.
 8. Ахтамар, храм св. Креста 915 - 921 гг. и четырехстолпный гавит 1763 г.
 9. Аштарак, балдахинообразное надгробие XIX в.
- XI. Планы архитектурного комплекса Гарни (к докладу С.Х.Мнацаканяна "Античный дворец в Гарни и проблемы формирования дворцовых сооружений раннесредневековой Армении").
1. Античный храм. 2. Дворцовый зал. 3. Остатки дворцового здания. 4. Баня. 5. Четырехапсидная церковь UP в. 6. Усыпальница католикоса Маштоца (IX в.)
- XII. Архитектурные детали и фрагменты скульптур, открытые раскопками (к докладу С.Х.Мнацаканяна "Античный дворец в Гарни и проблемы формирования дворцовых сооружений раннесредневековой Армении").
- 1, 2, 3 ... фрагменты карнизов (мрамор)
 - 4, 5 облицовочные плиты (базальт)
 - 6, 7 фрагменты скульптур (мрамор)
- XIII. Архитектурные памятники в Язловец (к докладу О.Х.Халпахчяна "Архитектурные памятники язловецких армян").
- Язловец, церковь Аствацацин: фасад, план, разрез.
 Армянокий колодец: разрез, план. Фрагмент охемы генплана, деталь "А".
- Чертеж автора по обмерам и эскизам З.Лагуша, Р.Могитча, Я.Скрентовича и Н.П.Гайды.

	стр.
Айвазян А.А. Памятники на кладбище Джуги	65
Аракелян Б.Н. К изучению истории архитектуры древней (античной) Армении	66
Арутюнян В.М. Научный подвиг Тороса Тораманяна	67
Асратян М.М. Закономерности развития армянской архитектуры позднего средневековья	68
Балъян К.В. Проблема сохранения исторической застройки города (на примере городов Ленинакана и Еревана)	70
Бочаров Ю.П. Значение творчества Т.Тораманяна в изуче- нии армянского зодчества	71
Высоцкий А.М. Раннесредневековая архитектура Армении и раннесредневековая христианская архитектура Ирана ..	73
Гулян А.Б. Композиционные особенности меликских дворцов Арцаха и Сюника	75
Даниелян К.К. Церковь св. Пшаник в Багаране	77
Дашкевич Я.Р. Армянские кварталы средневековых городов Украины	78
Зерин А.К. Культурное сотрудничество: центры изучения армянской архитектуры	80
Калантарян А.А., Кафадарян К.К. Некоторые вопросы хроно- логии раннесредневековой монументальной архитекту- ры Давида	82
Карташян Г.К. Архитектура Каптаванка и вопросы его реставрации	84
Логвин Г.Н. Центрические здания Армении и Грузии в контексте мировой архитектуры	86
Мамлов С.А. Вопросы эволюции форм храмов типа Рипсиме	87
Мамедов Ф.Г. О некоторых сравнительных особенностях укрепленных культовых комплексов Закавказья	89
Манасян А.С. Некоторые вопросы строительного искусства раннесредневековой Армении, связанные с реставра- цией церкви Таргмунчац	91
Матевосян Р.И. Крепости-укрепления типа "Каян"	93

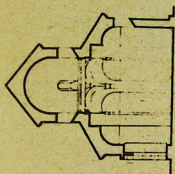
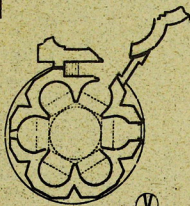
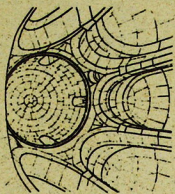
Минацаканян С.С. Мемориальные памятники Армении позднего средневековья (генезис типов, проблемы функций, эволюция композиционных решений)	95
Минацаканян С.У. Античный дворец в Гарни и проблемы формирования дворцовых сооружений раннесредневековой Армении	99
Мушегян Г.Р. Некоторые стороны методики исследования Тороса Тораманяна	101
Папухян Н.Ц. Академическое издание трудов Тороса Тораманяна	103
Пипоян Л.С. Развитие планировочных особенностей поселений Гугарка до XX века	105
Тер-Мартirosов Ф.И. Характер культа античного храма в Гарни	107
Тер-Минасян А.А. Залые церкви Армении раннего средневековья	109
Тораманян А.У. Торос Тораманян и некоторые вопросы изучения средневековой архитектуры Армении	111
Халпахчян О.У. Архитектурные памятники язловецких армян	112
Шахкян Г.С. О двух строительных упоминаниях, относящихся к УШ веку	114
Якобсон А.Л. Проблема овета и цвета в армянской средневековой архитектуре	116
Список иллюстраций	119

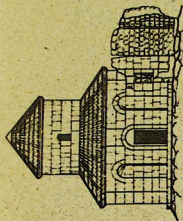
1

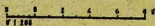
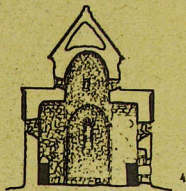
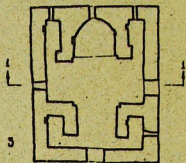
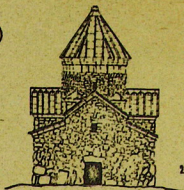
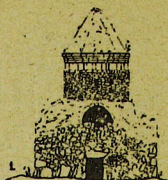

0 5 10 15 20m

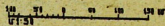
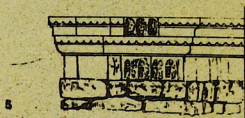

II

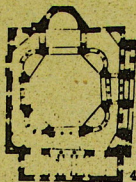

1-1

I

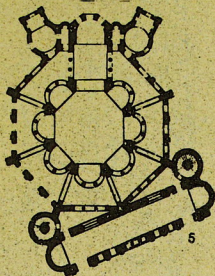
4

2

3

5

(IV)

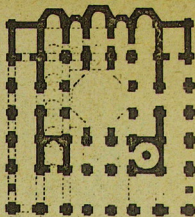
1

2

3

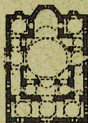
4

5

6

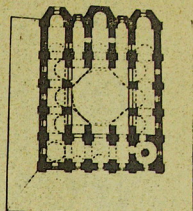

7

0++++5m

8

9

7

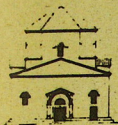
A

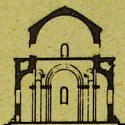
B

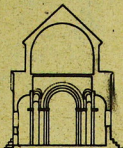
C

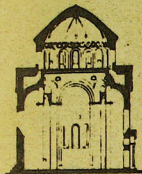
A-1

A-2

A-3

B-1

B-2

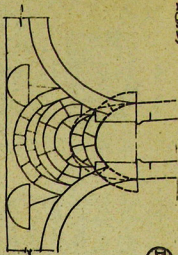
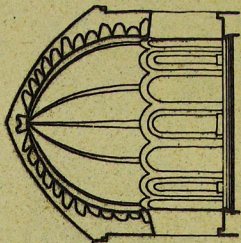

B-1

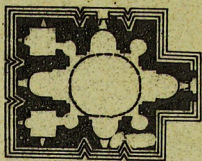
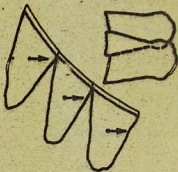
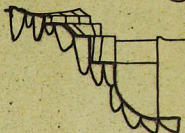

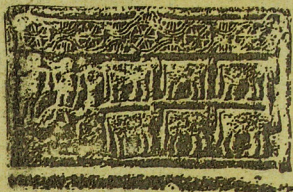
B-2

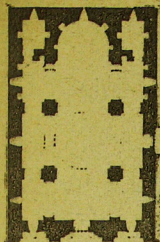

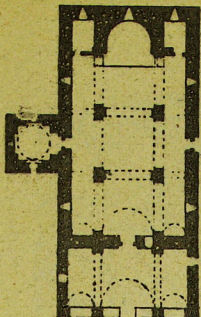
(VII)

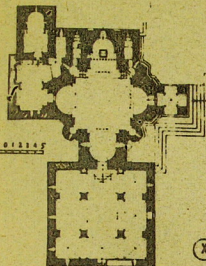

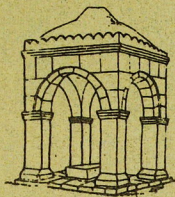
1012345
6

1012345
7

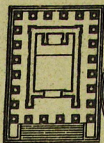

1012345
8

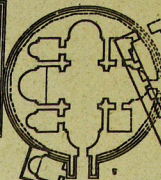

9

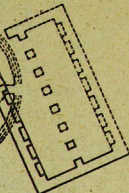
(X)

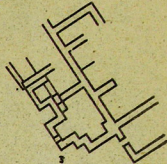
1

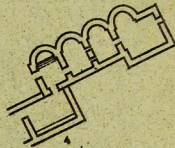
6

2

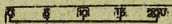

3

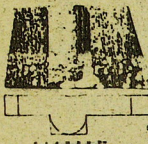
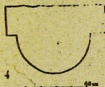
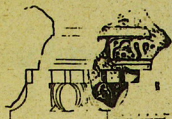

4

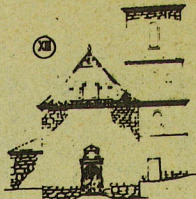
(XV)

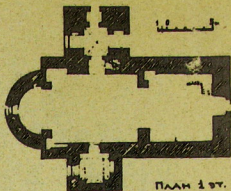
XII

ХІІ

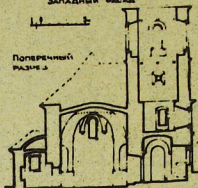

Западный фасад

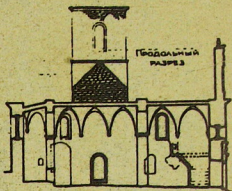

План 1 эт.

Поперечный
разрез

Продольный
разрез

Армянский колодец

Стела

Стела

Свода

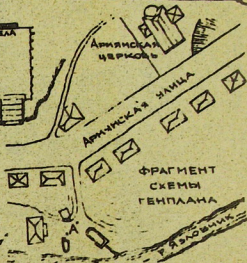

Деталь „А“

Армянская
церковь

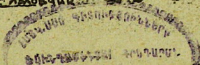
Армянская
улица

ФРАГМЕНТ
СХЕМЫ
ГЕНПЛАНА

Р. Язловый

Р. Язловый

A-II
72014

© ИНСТИТУТ ИСКУССТВ АН АРМ. ССР
УПРАВЛЕНИЕ ПО ОХРАНЕ И ИСПОЛЬЗОВАНИЮ
ПАМЯТНИКОВ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ АРМЯНСКОЙ ССР

ВФ 04444

Заказ 20

Тираж 50

Подписано к печати 25.9.1984 г. Изд. 5,10 л., цена 10 к.

Отпечатано на ротопринтном участке центра научной информации и фундаментальной библиотеке АН Арм. ССР, Ереван—1, ул. Абовяна 15.